مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین
لە بەر ڕۆشنایی دەستنووس و یاداشتەکانیدا ١٩١٢- ١٩٩٨

م. ئەحمەد محەمەد ناسر
زانکۆی گەرمیان
کۆلێژی پەروەردە
بەشی مێژوو

پێشەکی :

ئەم کورتە لێکۆڵینەوەی ، کە لە چوار چێوەی ئەم نووسینەدا ، داڕێژراوەتەوە ، بەسەریەکەوە ، بریتیە لە سێ تەوەری سەرەکی ، سەبارت بە کەسایەتی و پیاوی ئایینی ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقین : (مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیای کوڕی مەلا عەبدولعەزیزی شەیخ و لئیسلامی ئەردەلآنی) ، کە لە سەردەمی خۆیدا ، خزمەتێکی بەرچاویان بە باری سیاسی و کۆمەلآیەتی باشووری کوردستان بە گشتی و ناوچەی گەرمیان بە تایبەتی کردووە ، دڵنیاشین لەوەی ، کە بە درێژایی ڕۆژگار و ئەو هەلومەرجەی بەسەر باشووری کوردستان و ناوچەکەدا هاتووە ، زۆربەی دەستنووس و بەرهەمە دەوڵەمەندەکانی ئەم بنەماڵەیە لە ناوچوون و بوونەتە خۆراکی ئاگردانەکانی مێژوو و تەنها بەشێکی یەکجار کەمیان نەبێت ، نەتوانراوە وەك پێویست سوودیان لێ وەربگیردرێت و لە بارەیانەوە بنووسرێت . بە تایبەتی بنەماڵەیەکی ئایینی و ڕووناکبیری ئەوتۆ ، کە ڕیشەیەکی مێژوویی قووڵیان ، لە تەواوی ڕۆژهەلآتی کوردستان و بەشی باشووریدا هەبووە و هاوکات باپیرە گەورەیان گەیشتۆتە پلەی (شەیخ ولئیسلام)ی شاری سنە لە ناوەندی فەرمانڕەوایەتی ئەردەلآنیەکاندا .

ئەو هۆکارەشی ، کەزیاتر وای لەتوێژەری ئەم بابەتەکرد ، کە سەبارەت بەو ناونیشانەی سەرەوە بنووسیت ، زیاتر بایەخ و گرنگی بابەتەکە بوو ، وەك کەرەستەیەکی خاوی مێژوویی ، کە تا ئێستا و وەك پێویست بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدراوەو ، تەنانەت لە بارەشیەوە نەنووسراوە ، سەرەڕای ئەوەش ناوچەیەکی وەك گەرمیان و شاری خانەقین بۆ کاری نووسین و بە دواداچوون ، بە تایبەتی لە ڕووی هەڵسەنگاندن و بەدواداچوونی مێژووییەوە ، هەڵدەگرێت دەیان نامە و لێکۆڵینەوەی وردی لەبارەوە بنوسرێت و هاوکات ڕووداو و لایەنە جۆر بەجۆرەکانی بە درێژایی مێژوو خوێندنەوە و لێکدانەوە و توێژینەوەی لەسەر ئەنجام بدرێت ، بۆ نموونە شارێکی وەك خانەقین سەرەڕای ئەو تەمەنە مێژووییەی ، کە هەیەتی ، تائێستا جگە لە لایەنی جوگرافیەکەی وەك کاری زانستی و توێژینەوەی زانستی ، بوارەکانی تری بەتایبەتی بارودۆخە مێژووەییە کە ی بە هەموو قۆناغەکانیەوە ، هەروەها بە پێی پەیڕەوو میتۆدێکی زانستی شتێکی ئەوتۆی لەسەر نەکراوە ، کە جێی سەرنج و لێکدانەوە و لەسەر وەستان بێت .

بەهەرحاڵ بەگوێرەی تەواوی ئەو سەرچاوە و دەستنووس و بیرەوەرییانەی ، کە بۆ ئەم نووسینە لەبەر دەستدا بوون و وەك لە لیستی پەراوێز و سەرچاوەکاندا بەڕوونی ئاماژەیان بۆ کراوە ، توانرا تاڕادەیەك لێکۆڵینەوە کە بە شێوازێکی پوخت ، بۆ سەر سێ تەوەری سەرەکی و چەند ناونیشانێکی لاوەکی ، وەك ئەوەی لەچوار چێوەی پلانەکەدا دەر دەکەوێت و تاڕادەیەك بەکورتی ڕوون کراونەتەوە . تەوەری یەکەمیان : بریتیە

لە ژیان و کەسایەتی و مەلا عارفی خانەقین . دووەمیان تەرخانکراوە بۆ بە دوا داچوونی دەستنووس و بیروەریەکانی ڕۆژانەی ، بەتایبەتی لە نێوان سالآنی (١٩٤٧ — ١٩٧٥) دا ، کە بە زۆری هەر هەموویان لە نێو دەستنووسەکانیدا ماون و وەك ئاماژەی بۆکرا زۆر ڕووی نادیاری مێژوویی ، بۆ خوێنەر و لێکۆڵەران ڕۆشن دەکەنەوە لە قۆناغی ناوبراودا ، بە تایبەتی زۆرێك لە ڕووداوە گرنگەکانی ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقین و دەوروبەری . بەلآم تەوەری سێیەم و کۆتایی : بەسەریەکەوە بەدوادا چوونێکی خێرایە لەسەر ناوەرۆکی ئەو هەموو دەستنووس و وتار و نامە و خوتبانەی ، کە هەموو ڕۆژانی هەینیەك ، لە مینبەری مزگەوتی (مەجید بەگ) ی شاری خانەقینەوە ، بۆ کۆمەلآنی خەلکی خوێندۆتەوە . کە بەزۆری لە ڕێگای کەس و کارو بنەماڵەکەی خۆیانەوە بەدەست گەیشتوون و تاڕادەیەکی باش خوێندنەوەیان بۆ کراوە و شیکردنەوەی پێویستیان لەسەر دەستنیشانکراوە .

تەوەری یەکەم / ژیان و کەسایەتی مەلا عارفی خانەقین :

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوو بەدواوە گەلێك کەسایەتی ئایینی و ڕووناکبیری جۆر بەجۆری کورد لە بەشی ڕۆژ هەلآتی کوردستانەوە ڕوویان لە بەشی باشووری کوردستان کردوەو هاوکات لە مزگەوت و تەکێ و خانەقا و ناوەندەئایینی یەکانیدا جێگای تایبەتی خۆیان کردۆتەوە و لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕووی تەدریس و وانە وتنەوەی تایبەتەوە توانیویانە لە باشووری کوردستاندا سەدان مەلای هوشیارو پیاوی ئایینی گەورە پێ بگەیەنن و ئیجازەی مەلایەتیان بدەنێ . هەرلەم لایەنەشەوە ناوی دەیان زانای گەورەو پیاوی ئایینی هەر لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردووەوە تا ئێستا بە درەوشاوەیی ماوەتەوە ، شان بە شانی ئەوەش دەستنووس و دانراوەکانیان لە بواری زانستی جۆر بەجۆردا ، ئەوپەڕی دەلالەت و بەلگەی زیندوومان ئەخەنە بەردەست لەوانە: مەلا یەحیای کوڕی مەلا عەبدولعەزیزی ئەردەلآنی (١٨٦٩ - ١٩٣٣)، مەلا محەمەدی مەهدی جوانڕۆیی (١٨٦٨- ١٩٣٨)[١] ، حاجی مەلا ئەحمەدی نۆدشەیی (١٨١٣- ١٨٨٤) ، مەلاسەید حەکیمی خانەقینی هویەیی (١٨٩٢- ١٩٥٧)[٢]، مەلا محەمەدی قزلجەیی تورجانی زادە (١٨٩٥- ١٩٥٩)[٣] ، مەلا عەبدولکەریمی مودەریسی مەریوانی (١٨٩٩- ٢٠٠٥)، عەلائەدینی سەجادی سنەیی (١٩٠٧- ١٩٨٥) . هەروەها مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیای ئەردەلآنی (١٩١٢- ١٩٩٨) واتە ئەو کەسایەتی و پیاوە ئایینیەی ، کە دەمانەوێت لێرەداو لە چوارچێوەی ئەم نووسین و لێکۆڵینەوەیە دا ، بۆ یەکەم جار باسی لێوە بکەین و سەبارەت بە یاداشتنامەو دەستنووسن و کارە جۆر بەجۆرەکانی بدوێین .

مەلا عارف بە پێی ئەو زانیارانەی ، کە لە باوك و باپیرانیەوە وەری گرتووەو ، بەگوێرەی یەکێك لە دەستنووسەکانی خۆی کە مێژووی (٢٧/ ٥/ ١٩٧٣) ی بەسەرەوەیە ، پێ دەچێت بەشێکی زۆری لێ فەوتابێت ، لە بارەی سەربوردە و ژیاننامەی خۆیەوە بە کورتی نووسیویەتی : (عارفی کوڕی مەلا یەحیای کوڕی مەلا عەبدولعەزیزی کوڕی مەلا محەمەد مەهدی شەیخولئیسلامی مەلا حەسەنی مەلا ئەحمەدی ... لێرەشەوە و بەرەسەن دەچنەوە سەر مەلا یەعقوبی قازی پلنگان کە مەستورەی کوردستانی لە چەندین شوێنی مێژووی ئەردەلآنەکەیدا باسی لێوە کردوون [٤]. بەلآم مەلا عارف لە بارەی خۆیەوە درێژە دەداو دەنووسێت : لە (١٩١٢) زایینی لە شاری خانەقین لەدایك بووە و هەر لە منالییەوە لای باوکم خەریکی خوێندن و نووسین بووم و فارسی و خوێندنی سەرف و نەحوم هەر لای باوکم خوێندوە . لە پاشان لە حوجرەی فەقێیان لە خانەقین و

سلێمانی تەحسیلی باقی عیلمەکانم کردووە لە خزمەتی حاجی مەلا محەمەدی جوانرۆیی کە لەو سەردەمەدا یەکەم باش مەلا بوو، بەلاغە و تەفسیری قورئان و فیقهو ئوسولْ فیقهم خوێند و هەروەها لە خزمەتی شێخ محەمەدی خالْ (١٩٠٤ - ١٩٨٩)[5]دا ، لە شاری سلێمانی بەعزێ مەنتیق و ئادابم خوێند و لە خزمەتی خوالێخۆشبوو مەلا محەمەد سەعیدی دێلێژەیی (١٨٨٦- ١٩٤٥)[6] ، خوێندنی مەنتیقم تەواو کرد و دووبارە گەڕامەوە شاری خانەقین و ئیجازەم لە خزمەتی حاجی مەلا محەمەدی جوانرۆیی وەرگرت و لە سالْی (١٩٣٦) دا بووم بەمەلای ئاوایی (سەوزبلاخ) ، نزیکەی دوو سالْ خەریکی وتنەوەی عیلمەکان بووم ، پاشان لەبەر تێکچوونی تەدریس گەڕامەوە خانەقین و دوو سێ سالْێ لە شاری خانەقین بە بێکار و بێ جێ و مەعیشەت مامەوە، لە بەر ناچاری دوکانێکی عەتاریم دانا و نزیکەی بیست سالْ بە دوکاندارییەوە مەشغولْ بووم . لە دوایدا لەبەر تێکچونی کاسبی و ڕێك نەهاتنی کەسابەت لەگەلْ بارودۆخی من بە ناچارییەوە وازم لێ هێناو لە مزگەوتی (مەجید بەگ) لە شاری خانەقین ، بە ئیمامەت و خیتابەت مشغولْم)[7].

بەپێی دەقی ئەو ئیجازەیەش بێت ، کە حاجی مەلا محەمەدی جوانرۆیی دابێتی بە: (مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیای کوڕی مەلا عەبدولعەزیزی ئەردەلانی) لە تەکیەی نەقشبەندی شاری خانەقین و لە خوارەوەیدا نووسیویەتی :(العبد الفقیر الی رحمة ربە القدیر محمد بن مهدی الحسینی المدرس والخطیب فی تکیة النقشبندی فی خانقین فی ٢٨ رجب ١٣٥٧)[8]، ئەمەش بۆخۆی جۆرە یەك نە هاتنەوەیەك ، لەگەلْ ئەو سالْەدا دروست دەکات ، کە مەلا عارف ئیجازەی مەلایەتیەکەی تیا وەرگرتووە . چونکە سالْی (١٣٥٧) کۆچی ، بەرانبەرە لەگەلْ سالْی (١٩٣٨) زاینیدا ، بەلاٌم وەك لە دەقی ئیجازەکەیدا دیارە ، کە ئەبێت مەرحووم مەلا محەمەدی جوانرۆیی کلێشەی ئامادەی هەبووبێ و تەنها لەو شوێنانەدا بە بەتالْی مابنەوە ، کە ناوی قوتابیەکە و شوێنی پێدانی ئیجازەکەی تیا دەنووسرێت ، چونکە بە پێی ئەو نووسراوەی لە بەردەستی ئێمەدایەو بۆ ساغکرنەوەی ئەو لایەنە پشتی پێ بەستووە، بەو شێوەیە ، کە ئاماژەی بۆ کراوەو دواتر بە شێوازی نووسین مەلا عارف ئیجازەکەی بۆکراوە ، بۆیە نووسراوە : (٢٨ رجب ١٣٥٧). هاوکات لێکدانەوەیەکی ئەوتۆش لەگەلْ سالْ و ڕێکەوتێکی وادا هەرگیز نایەتەوە ، ئەویش ئەوەیە کە مەرحووم حاجی مەلا محەمەدی جوانرۆیی ، بە پێی دەقی ئەو نووسینەی کە لەسەر کێلی ئارامگاکەی لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) لە شاری خانەقین ، بە زمانی عەرەبی نووسراووە : (هذا قبر المرحوم المغفور لە العالم الفاضل الحاج ملا محمد بن مهدی الحسینی توفی یوم الاربعاء المصادف ٢٧ من شهر الرجب الخیر سنة ١٣٥٧ الهجریة لروحە الفاتحة)[9]. بەوەی ئەم دوو مێژووە واتە ڕۆژی وەرگرتنی ئیجازەکەی مەلا عارف و ڕۆژی وەفاتکردنی حاجی مەلا محەمەدی جوانرۆ تەنها جیاوازیان یەك ڕۆژە و خۆ ناکرێت بوترێت : تا ڕۆژێك پێش وەفاتکردنی حاجی مەلا محەمەدی جوانرۆیی توانیبێتی مۆلْەتی مەلایەتی بە قوتابیەکانی خۆی دابێت . هەروەها مەلا عارف خۆی لە دەقی ئەو نووسینەشدا کە لە بارەی ژیاننامەی خۆیەوە نووسیویەتی : لە سالْی (١٩٣٦) دا بووم بە مەلای ئاوایی سەوز بلاٌخ ، کە ئەمەش بۆ خۆی دەکاتە دووسالْ پێش ئیجازە وەرگرتنی [10].

هەر بە پێی دەستنووسەکانی مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا خۆی ، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە پێش پێنج سالْ لەوەی کە مۆلْەتی مەلایەتی وەربگرێت ، باوکی چۆتە بەر دلۆڤانی خودای پەروەدگار و هەر لەم بارەیەشەوە و لە پەراوێزی دەستنووسێکی تریدا بە زمانی فارسی نووسیویەتی : (فوت کردن مرحوم ابویم ملا

یحیی غفر له در شهر خانقین در شهر جمادی الاولی سنة ١٣٥٢ هجری) . واتە : وەفاتکردنی خوا لێخۆشبووی باوکم مەلا یەحیا لە مانگی جەمادی یەکەمی ساڵی ١٣٥٢ ی کۆچی لە شاری خانەقین ، کە ئەمەش بۆ خۆی هاوکاتە لەگەڵ ساڵی (١٩٣٣) زایینیدا . بەڵام لە ناو هیچ دەستنووس بەڵگە نامەیەکی تری فەرمی بنەماڵەکەیاندا دیار نیەو بۆمان ڕوون نەبووەوە کە مەلا یەحیای باوکی لە ساڵی چەندا لە دایك بووە و لە چ قۆناغ و ساڵێکیشەوە لە بەشی ڕۆژهەلاتی کوردستانەوە هاتوونەتە بەشی باشووری کوردستان و بە تایبەتی شاری خانەقین . بەڵام مەلا عارف وای گێڕاوەتەوە کە ئەوساڵەی باوکی وەفاتی کردووە ، تەمەنی شەست و چوار ساڵ بووە، جا بە گوێرەی ئەو گێڕانەوەیەش بێت ، ئەوا ساڵی لە دایك بوونی مەلا یەحیای باوکی دەکاتە ساڵی (١٨٦٩) ی زاینی و هاوکات بە گوێرەی شوناسنامەی باری شارستانیەتەکەی مەلا عارف بێت ناوی دایکی : (مەسعودە محەمەد ساڵح) بووە و لەگەڵ ئامینە خانی دایکی ڕووناکبیر و کەسایەتی ناسراوی ڕۆژ هەلاتی کوردستان شوکرڵڵای بابان (١٩٢٣- ١٨/ ١٠/ ٢٠١٢)[١١] . دەبنە خوشکی یەکتر . ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕوون و یەکلایی دەکاتەوە کە هەریەك لە مەلا عارفی مەلا یەحیای ئەردەلانی و شوکرڵڵای بابان پورزای یەکتر بوون ، جگە لەوەش لە دامەزراندنی پارتی هیوا بەدواوە پەیوەندی بە ڕیزەکانی ئەو پارتەوە کردووەو ئەندامێکی چالاکی بووە . لە ماوەی خەباتی سیاسیشیدا پەیوەندی بە کۆمەڵێك کەسایەتی ئەو دەمانەی کوردستان و ناوچەکەوە کردووە و لە گەڵ هەڵ وەشانەوەی ئەو حیزبەشداو لە ساڵی (١٩٤٦) بەدواوە پەیوەندی کردووە بە ڕیزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستانەوەو لە سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوودا ، بەرپرسی ڕاگەیاندنی بووە لەشاری خانەقین و دەورو بەریدا [١٢]. هەروەها یەکێکیش بووە لە چا نەخۆرەکانی شاری خانەقین ، کە ئەمەش لەدەرئەنجام و وەك هەڵویستێك بووە بەرامبەر بە داهێنانی تەموینی خۆراکی حکومەتی عێراق بۆ هاووڵاتیان ، لە سەرەتای چلەکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوودا ، کە لەگەڵ هەر یەك لە: (بنەماڵەی مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، عەزیز پشتیوان ، محەمەدساڵح سلێمان دەلۆ ، سەید ئیبراهیمی برازای سەید حەکیم)، لەگەڵ چەند بنەماڵەیەکی تردا لە ناوچەی گەرمیان و خانەقین و کفری ئەودەمانەدا ، کە ئەمەش بۆ خۆی پێویستی بە لێکۆڵینەوەی وردو سەربەخۆ هەیە ، بۆ ئەوەی لە سەر وردەکاریەکانی بنووسین [١٣].

مەلا عارفی مەلا یەحیا خۆشی لە ژیانیدا لەگەڵ : رابیعە حەسەن حوسێن (١٩٢٠ - ٢٠٠٦) کە لە هۆزی گەورەی لەك بووە ، ژیانی هاوسەرێتی پێکەوە ناوە و لە بەرەی ئەم خێزانەی بە کوڕ و کچیەوە تا ساڵی (١٩٦٤) و بە گوێرەی شوناسنامەی: (مديرية الاعاشة العامة – هوية توزيع خبز الاعاشة) کە لە ساڵی ناوبراودا دەرچووە ، ئەندامانی خێزانەکەی (٩) کەس بوون واتە (٧) منداڵ و خۆی و خێزانی [١٤]. هەر بە گوێرەی دەقی شەجەرەکەش : مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا تەنها دوو برای هەبووە ، کە هەر یەك لە (مەلا یوسفی) برا گەورەی و عەبدولغەفوور بوون ، یەکەمیان : وەکو خۆی دەنووسێت لە (١ی شوباتی١٩٤٤) دا کۆچی دوایی کردووەو دووەمیان : لە ئاوی (ئەڵوەن) دا خنکاوە ، وەك لەم بارەیەوەو لە دەستنووسێکی تری خۆیدا بە ڕشکاوییەوە نووسیویەتی : (غەرق بوونی برای عەزیزم عەبدولغەفوور خوا ڕەحمەتی بکات لە ڕۆژی هەینی ٢٤ ی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ١٣٦١ی کۆچی / ٩ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٢ ی زایینی)[١٥] .

ئەم برایەشی لە دوای مردنی تانها کچێکی ئەبێت ، ئەویش گەورەکردن و پەروەردەکرنی بە گوێرەی ناوەڕۆکی ئەم نووسراوە فەرمیەی ، کە لە ناو دەفتەری خزمەتی سەربازی (دفتر الخدمة العسكرية) کەیدایەو لە ساڵی ١٩٤٠ دا دەری کردووە، دواتر دەکەوێتە ئەستۆی مەلا عارف خۆیەوە وەك لە بەشێکی سەر لاپەڕەکانیدا

نووسراوەو بۆ نموونە لە بەشێکیدا هاتووە : (تبين بان المكلف المدعو غفور ملا يحيى متوفى حسب كتاب مامور نفوس القضاء المرقم (٢١/٨٠٥) و المؤرخ ١٢/ ٨ / ١٩٤٥ و كتاب الطبيب المركزى الرقم (٨٨٢) والمؤرخ ٧/ ٨/ ١٩٤٥ . لذا يصبح معيلا الى بنت اخيه غفور المدعوة (وجيهة) البالغة من العمر (٩) سنوات...)[16] . جگە لەوەش هەر بە پێی ناوەرۆکی دەستنووسەکانی خۆی تەنها دوو خوشکی هەبووە بە ناوەکانی : (خەدیجە) کە لە مانگی مارتی ساڵی (١٩٤٤) دا کۆچی دوایی کردوە و (نیگارە خانم) بەهەمان شێوە لە (١٤ی مارتی ١٩٧٤) دا چۆتە بەر دلۆڤانی خوای گەورە [17].

هەر وەك لە زۆربەی نووسراوەکانیدا دەردەکەوێت ، مەلا عارفی مەلا یەحیا لە(١٩٣٨) بە دواوە و پاش ئەوەی لە ئاوایی (سەوز بلاخ)ی ناوچەی بنکورەوە، دووبارە دەگەڕێتەوە شاری خانەقین و ماوەیەکی زۆر بێ ئیش و کار دەمێنێتەوە ، سەرەڕای ژیانی کرێچێتی کە یەکێك بوە لە گەورەترین کێشەکانی ژیانی و بەماڵەوە ئەم گەڕەك و ئەو گەڕەکێکی زۆری کردوە وەك کرێ نیشین ، کە ئەمەش بۆ خۆی ڕەنگدانەوەیەکی بەرچاوی هەیە لەسەر لاپەڕەی ڕۆژ ژمێر و بیرەوەریەکانی ڕۆژانەیدا ، بۆیە بە ناچاریەوەو بۆ لایەنی ژیان و گوزەرانی خۆی سەرەتا دوکانێکی عەتاری لە شاری خانەقین دادەنێت و لێرە بەدواوە لە نێو خەڵك و تەنانەت وەك لە زۆرێك لە نووسراوەکانیدا دەردەکەوێت بە: (مەلا عارفی عەتار) دەناسرێت ، لە ساڵی دواتریشەوە ، کە گۆڤاری بە ناو بانگی گەلاوێژ (١٩٣٩- ١٩٤٩) بلاَو دەکرێتەوە لە ساڵانی دواتری بلاَو بوونەوەیدا ، بە هۆی نزیکی و خزمایەتیەوە لەگەڵ مامۆستا عەلائەدین سەجادی دا لە سنووری شاری خانەقین و تەنانەت ناوچەی گەرمیاندا ، گۆڤاری گەلاوێژ لە ڕێگای ئەم و سەید ئیبراهیمی عەتاری هاوڕێیەوە و لە ڕێگای دوکانەکانی ئەوانەوە دەگاتە دەستی کۆمەڵانی خەڵك لە شاری خانەقین و دەوروبەری و بگرە لەوێشەوە بەشێك لە ژمارەکانی دەگاتە ناو ڕوناکبیران و کوردانی ڕۆژهەلاَتی کوردستان لە شاری کرماشان و دەوروبەری . تەنانەت دەیان جار لە نووسراو و یاداشتەکانی ڕۆژانەی خۆیدا ، ڕۆژانە ناوی مامۆستا عەلائەدین سەجادی دەنووسێت و دەهێنێت ، کە چۆن بە بەردەوامی هاتۆتە شاری خانەقین و سەردانی کردوەو تێکەڵی خێزانی و کۆمەلاَیەتی لە نێوانیاندا هەبووەو بە زۆری هەر لای ئەو ماوەتەوە لە شاری خانەقین و لە ماڵەوەیاندا ، زۆرجاریش سەربوردەیەکی خۆش یان یادەوەریەکی سەرنج ڕاکێشی لابوو بێت بۆ مامۆستا سەجادی گێڕاوەتەوەو ئەویش دواتر لە بەرگەکانی کتێبی : (ڕشتەی مرواری) دا و زۆر بە ئەمانەتەوە بلاَوی کردۆتەوە[18]. بۆ نموونە لە(٢٣ی مارتی ١٩٥٥) دا ، لەبارەی هاتنی عەلائەدین سەجادیەوە دەنووسێت : (ئەمرۆ سەید عەلا ئەدینی سەجادی هاتە شاری خانەقین و سەردانی کردم و لامان مایەوە).

هەروەها مامۆستا عەلائەدین سەجادیش دواتر لای خۆیەوە ، هەوڵێکی زۆری بۆ دەدات لە ڕێگای وەزارەتی ئەوقافی ئەو کاتەی عێراقەوە تا دادەمەزرێت و دەبێتە بەر نوێژ و ئیمام و خەتیبی مزگەوتی (مەجید بەگ) لە شاری خانەقین و لە (١٣ تەمموزی ١٩٥٥) دا وەك ئەوەی خۆشی دەنووسێت : (سەید عەلائەدین لە هەوڵێکی زۆر دایە بۆ ئەوەی ئەمری تەعینەکەم تەسبیت بکات) هەر وەك لە بیرەوەریەکانی دا دووبارە دەنووسێت : (دەرچوونی ئەمرەکەم لە بەغدا بۆ بەعقوبە ژمارە (١٢٣٤) لە ٦/ ٦ / ١٩٥٥)) و ماوەیەکی دیش لەیاداشت و بیروەریەکانی دا دەنووسێت : ((جەوابی هاتنەوەی ئەمری ئینفکاکی مەلا ئەحمەد حەسەن و موباشەرەی من بۆ ئیمامەت و خیتابەتی مزگەوتی مەجید بەگ سادیر بوو لە شاری بەغدا لە (١٠ / ٧ / ١٩٥٥) و سادیر بوو لە شاری بەعقوبە لە ١٣ / ٧ / ١٩٥٥) . ماوەیەکی زۆر بوو بە شێوازێکی کاتی لە شوێنی مەلا ئەحمەد حەسەنی

ئیمام و خەتیبی هەمان مزگەوت بەر نوێژی تیا کردبوو ، کەچی ئێستاش هەر بۆی نەکراوەتە دامەزراندنی بەردەوام . هەر بە پێی یاداشت و بیرەوەریەکانی مەلا عارفی مەلا یەحیاش بێت ، مەلا ئەحمەد حەسەن بۆ مەسەلەی خوێندن دەچێتە ولآتی میسری لەو دەمانەدا [١٩] . ئیدی لێرەش بەدواوە مەلا عارف هەر بە شێوازی کاتی و گرێ بەست ، وەك ئیمام و خەتیبی مزگەوتی ناوبراو دەمێنێتەوە، تا دوای بەرپابوونی شۆڕشی(١٤ی تەمووزی ١٩٥٨) و بگرە دواتریش ئەوجا دەبێتە فەرمی ، وەکو خۆی دەنووسێت لە (٢٥ی ئەیلولی ١٩٦١)دا ، فەرمانم بۆ دەردەچێت وەك ئەوەی خۆی لە (٢٨ی تشرینی دووەمی ١٩٦١) دا لەم بارەیەوە بەڕوونی دەنووسێت : (چوومە بەعقوبە و ئەمری ئیداری ئیمامەت و خیتابەتم وەرگرت بۆ مزگەوتی (مەجید بەگ) و مەرسوومی جمهوری ژمارە (٤٩٩) لە ٢٥ / ٩ / ١٩٦١ دوە دەرچوو)) ، بە جۆرێك شان بەشانی خیتابەت و ئیمامەت و بەرنوێژی وانەشی تیا وتۆتەوە، بەتایبەتی بە زمانی کوردی و بایەخدانی بەم زمانەو بە زۆریش لە هەموو ڕۆژانێکی هەینی دا هەر بەزمانی کوردی خوتبەی داوەتەوە[٢٠]. لێرەش بە دواوە لەم مزگەوتەدا ماوەتەوە تا ئەوکاتەی لە سالی (١٩٨٢) دا بە شێوازێکی فەرمی خانەنشین دەکرێت و هاوکات هەر لەو سالەشدا ، لەگەل ڕابیعە خانی خێزانیدا پێکەوە بە مەبەستی حەجکردن سەردانی خانەی خودا دەکەن و لێرە بەدواوە دەبێتە حاجی مەلا عارف و ماوەیەکیش بە هۆی هەلگیرسانی شەڕی هەشت سالەی (عێراق – ئێران) دوە بەمالەوە دەچێتە شاری کەلارو دووبارە دەگەڕێنەوەو بە زۆری هەموو کاتی خۆی بە نوێژو خوا پەرستیەوە سەرگەرم بووە، جا لە بەرئەوەشی مالەکەیان لە گەڕەکی (مەزرەعە) ی شاری خانەقین بووە ، زیاتر هەموو نوێژەکانی لە مزگەوتی (شێخ عەلی) ئەو گەڕەکە کردووەو هەندێك جاریش لە کاتی ئامادە نەبوونی مەلای مزگەوتدا بەرنوێژی کردووەو تەنانەت دەرسیشی تیا وتۆتەوە[٢١].

لەسالی (١٩٩٧) دا ، کە باری دروستی بە هۆی هەلکشانی تەمەنیەوە زۆر خراپ دەبێت ، لەلایەن حکومەتی عێراق و دەزگای پۆلیسی خانەقینەوە کە لە جێگەدا دەبێت دەگیردرێت بە بیانووی ئەوەی کوڕەکانی لە دەرەوەی ولآتن و بەمال و منالەوە فەرمانی دوورخستنەوەیان بۆ دەردەچێت و ڕەوانەی شاری (فەلوجە) دەکرێن و بەلآم دوای چەند مانگێکی کەم لە دوورخستنەوەیان بەهۆی نەخۆشیەوە لە خەستەخانەی (کندی) شاری بەغدا و لە(٢٤ / ٢ / ١٩٩٨) دا کۆچی دوایی دەکات و لە ڕێوڕەسمێکی گەورەدا لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) شاری خانەقین ئەسپەردەی خاك دەکرێت [٢٢].

تەوەری دووەم / بەشێك لە بیرەوەریی و یاداشتەکانی ڕۆژانەی (١٩٤٧ – ١٩٧٥) :

بە پێی زۆربەی ئەو یادەوەریانەی ، کە مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا ڕۆژانە و بە پێی دەرفەت کە سەبارەت بە ژیانی ڕۆژانەی خۆی و شاری خانەقین و دەورو بەری تۆماری کردوون ، گەلێك زانیاری زۆر ورد و سەربوردەی بایەخداریان تێدایە . کە دەکرێت ئەمڕۆ وەك سەرچاوەیەکی مێژوویی گرنگ سوودیان لێ وەربگیردرێت و لە تۆمارە مێژووییەکاندا پشتیان پێ ببەسترێت . جگە لە دەستنووسەکانی مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا بیرەوەریەکانی ڕۆژانەی خۆی هەر لە سەردەمی لاوی و بە تایبەتی لەو کاتەوە نووسیوەتەوە ، کە حیزبێکی سیاسی وەك (هیوا) چالاکیە سیاسیەکانی لە باشووری کوردستاندا بەرەو نەمان و هەلوەشانەوە ڕۆیشتووە ، کە پێشتر ئەو ڕاستەوخۆ ، تیایدا ئەندام بووە، بە تایبەتی لەگەل هاوەلآن و کەسایەتیە دیارەکانی ئەودەمانەی ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقینی وەك : مەلا سەید حەکیمی خانەقین، ڕەشیدی ئیسماعیل

ئاغای باجەلآن (١٩٢٠- ٢٠٠١)[٢٣] ، عەزیز پشتیوان (١٩١٢- ٢٠٠١)[٢٤] ، شێخ محەمەد ئەمینی میرانی (١٩٠٦- ١٩٩٥) ، مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا عەبدوڵلآی دەککە (١٨٨٠- ١٩٥٩)[٢٥] ، مەلا عەباسی محەمەد سلێمانی خانەقین (١٩٠٤ – ١٩٨٥) مەلا عەزیزی محەمەد شاوازی زیرەك (١٩٢٨- ٢٠١٥)[٢٦] .. تاد . یان ڕەنگە یادەوەری ڕۆژ ژمێری ڕۆژانەی تریشی هەبوو بێت ، بەلآم بە پێی ڕۆژگار هەموو تیا چووبێتن . هەموو ئەو دەستنووس و یادەوەریانەشی کە لە ڕێگای بنەماڵەکەیانەوە دەستی ئێمە کەوتوون ، باس لەوە ناکات کە ئەو ڕۆژێك لە ڕۆژان ئەندام یان هەواداری حیزبێك یان ڕێکخراوێکی سیاسی بوو بێت لە کوردستاندا . کەچی لەگەڵ ئەوەشدا و بە گوێرەی یاداشتەکانی ڕۆژانەی خۆی زۆر هاوەڵ و نزیکی هەموو ئەو کەسایەتیانە بووە کە ئەندام یان زۆر لە ڕێکخستنەکانی حیزبی هیواوە نزیك بوون لە شاری خانەقین و دەورو بەریدا . تەنانەت بە شێك لەوانەش خۆیان باسیان لەوە کردووە ، کە کەسایەتیەکی وەك مەلا عارفی مەلا یەحیا لە حیزبێکی وەك هیوادا کاری کردووەو هەرلە سەرەتاوە پەیوەندی بەڕیزەکانیەوە کردووە . بۆ نموونە لە چاوپێکەوتنێکی مستەفا نەریمان (١٩٢٥- ١٩٩٤)[٢٧] دا ، کە لە گۆڤاری (ڕەنگین) دا و لەگەڵ ڕەشیدی ئیسماعیل ئاغای باجەلآندا کردوویەتی بە ڕوونی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە ، ئەو کەسایەتیانەی ، کە لە سەرەتاوە لە شاری خانەقین و دەوروبەریدا هاتنە ڕیزەکانی حیزبی هیواوە بە زۆری بریتی بوون لە: (عەزیز پشتیوان ، مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، مەلا عارف ، مەلا سلێمان ، وەستا ئەحمەدی جلدروو ، حەبیب نەوروز ، حەمە جافی بەرید ، حەمە ئەمینی دەربەند فەقەرە ، حەمە سەعید قەرەداغی و خەلیل بەگی دەلۆ) و دواتر وردە وردە پەلمان بۆ دەورو پشتی خانەقین درێژکرد و ئینجا ئەم کەسایەتینەش پەیوەندیان بە هیواوە کرد : (حاجی برایم بەگی جاف ، شەریف بەگی دەلۆ ، محەمەد سالح سلێمان ، وەسمان بەگی شەرەف بەیانی ..تاد)[٢٨].

وەك ئەوەی پێشتر ئاماژەی بۆ کرا یاداشتەکانی ڕۆژانەی تاڕادەیەکی باش لەبەر دەستدان و بە سەلیقەی ئەو ڕۆژگارەی خۆی کە بە شێوازێکی زۆر سادەش دەستی پێکردووە و دەنووسێت ئەمڕۆ لە(٢٥ ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٧) دا ، کە لە دوکانەکەیدا سەرگەرمی کەسابەت و مامەڵە کردن دەبێت دەنووسێت : ئەمڕۆ کەسابەتم باشبوو و بۆ چەند ڕۆژێکی دواتریش باس لەوە دەکات چاوم بە دەروێش حوسێنی خانەقین (١٩٠٤- ١٩٧٨)[٢٩] کەوت . بەلآم لە بەهاری هەمان ساڵدا و بەتایبەتی لە ڕۆژی پێنج شەممەی ٢١ی مانگی مارتدا ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە ، کە چۆن لەگەڵ ماڵی هەریەك لە مەلا سەید حەکیمی خانەقین و سەید ئیبراهیمی سەید محەمەد حەسەنی برازایدا ، کە دوو کەسایەتی و دوو پیاوی ئایینی دیاری ناوچەکە بوون و بە ماڵەوەو وەك گەشتکردنێکی وەرزی بەهار سەردانی مەزاری (باوە مەحموود) ی لای گوندی (باوە پلآوی) یان کردووە لە نزیك شاری خانەقین . بەلآم لە ڕۆژانی (٤ - ٦) ی نیسانی هەمانساڵدا ، بە زۆری باس لە پەژارە و دەسکورتی و بێ کەسابەتی خۆی دەکاتەوە بە تایبەتی لە کۆتاییەکانی جەنگی دووەمی جیهانیدا و بۆ نموونە : لە بیرەوەریەکانی ڕۆژانەیدا و لە (٤ی نیسانی ١٩٤٧) دا ، دەنووسێت : (ڕۆژێ بوو بێ ئەندازە بێ پارە بووم ، حەتا دینارێکم نەبوو نە لەماڵ و نە لە دوکان) یاخود دەنووسێت : (نهایەتی ناڕەحەتیم و عاجزیم بە واستەی قەرزاری و بێ پارەیی مەگەر خوا خۆی ڕەحم بکات) . یان لە ٢٦ی ئابی هەمان ساڵدا دەنووسێت : (غایەتی بێ پارەیم بە دەرەجەیەکە دینارێکم شك نە ئەبرد) هەر بۆیە بارودۆخێکی وا ناچاری دەکات پەنا بباتە بەر قەرز کردن و بە زۆری ئەو کەسایەتیانەشی کە لەو دەمانەدا پەنایان بۆ دەبات و قەرزیان لێ وەردەگرێت لەئەندامە دیارەکانی پێشووی حیزبی هیوای هاوڕێی خۆی بوون ، لە ناوچەکەداو دواتر بە

ئەمانەتەوە بۆیان دەگێڕێتەوە لەوانە هەر یەك لە حاجی ئیبراهیم بەگی کوڕی سلێمان بەگی جاف لە گوندی دەککە (١٨٨٧- ١٩٥٢)[٣٠] و مەلا عەزیزی محەمەدی شاواز (١٩٢٨- ٢٠١٥) لە (ئاوایی سەوز بلاخ) ی ناوچەی (بنکوورە) نزیك بە شاری خانەقین . وەك ئەوەی لە چەند ڕۆژێکی دواتردا ، قەرزەکەیانی لە (٢٥ی ئەیلولی ١٩٤٧) دا دووبارە بۆ گەڕاندوونەتەوە [٣١].

- ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی شاری بەغداو خانەقین لە یاداشتەکانی مەلا عارفدا ١٩٤٨ :

مەلا عارفی مەلا یەحیا لە بیرەوەرییەکانی ساڵی (١٩٤٨) یدا و بە تایبەتی لە ڕۆژی سێشەممەی ٢٧ ی مانگی کانوونی دووەمی هەمان ساڵدا ، وای بۆ تۆمارکردووین ، کە : (ئەمڕۆ سێ شەممە موزاهەرەیەکی بەشیدەت لە شاری بە غدا هەڵگیرسا و بە دەرەجەیەك ، نیهایەت کوژرانی ئەهالی و پۆلیسی لێ کەوتەوە . هەروەها بووە مایەی ئەوەی کە ساڵح جەبر (١٨٩٥ – ١٩٥٧)[٣٢]ی سەرۆك وەزیرانی عێراق دەست لە کار بکێشێتەوە) ، بۆ ڕۆژانی دواتریش بە تایبەتی لە: (ڕۆژی پێنج شەممە ٢٩ ی کانوونی دووەمی ٩٤٨ دا محەمەد سەدر وەزارەتی پێك هێنایەوە) . هاوکات بە پێی هەواڵە جیهانیەکانی ئەودەمانە و لە ڕۆژی هەینی ٣٠ کانوونی دووەمی هەمانساڵدا لە یاداشتەکانی دا دەنووسێت : (ئەمڕۆ غاندی کوژرا) و بۆ ڕۆژی دواتریش واتە ڕۆژی شەممە ٣١ی مانگی کانوونی دووەم دەنووسێت : ئەمڕۆ لە مەراسیمێکدا غاندی سوتێنرا . بەلاّم لە کۆتایی مانگدا و لە ڕووی کەسابەت و ئاڵوێرەوە وای هەڵ دەسەنگێنێت کە هەرچەندە : (مانگی ڕابردوو کەسابەت زۆر کەساد بوو ، موشاغەبە زۆر بوو ، موزاهەرە لە شاری بەغدا هەشت ڕۆژی تەواوی خایاند و دەوامی کرد و نزیکەی سەدو پەنجا کەس کوژرا و وەلحاسڵ مانگێکی شووم بوو) . هاوکات بە درێژایی مانگی شوباتی ئەو ساڵە لە شاری خانەقین ئەبێت و سەفەری هیچ شوێن و جێگەیەکی تری نەکردووە، تەنها ئەوەیان نەبێت ، کە لە ڕۆژی هەینی ٢٠ی مانگی شوباتدا ، بەیاوەری لەگەڵ مەلا سەید حەکیمی خانەقینی هاوڕێی و دۆستی زۆر نزیکیدا ، بە سەردانێك دەچنە گوندی دەککەی حاجی ئیبراهیم بەگی سلێمان بەگی جاف و لەگەڵ ئەوەشدا بەشێوەیەك وەسفی ئەو مانگەی کردووە ، کە جۆرێك لە بووژانەوە و ئاڵوو ویر ڕووی لە بازاڕ بەگشتی و بازاڕی شاری خانەقین کردووە ، وەکو ئەوەی نووسیویەتی : ڕۆژی هەینی کە دەکاتە ١٩ی مانگی مارت :(داوام لە شێخ مستەفای کوڕی شێخ حەمیدی تاڵەبانی (١٨٨٧- ١٩٧١) کرد بە قەرز بێت یان بە شەریکی مقدارێك پارەم بداتێ ، بەلاّم ڕازی نەبوو) هەرچەندە بەسەر یەکەوە و بە لێکدانەوەی خۆی وای هەڵسەنگاندووە کە ئەم مانگە :(مانگێکی موناسیب بووە بۆ کارو کاسبی) .

لە شاری خانەقین و دەورو بەریدا لە کاتێکیشدا و بە تایبەتی لە (٥ ی نیسانی ١٩٤٨) دا شاری خانەقین ڕاپەڕینێکی جەماوەری تیا سەرچاوە دەگرێت . ئەمەش زیاتر لە دەرئەنجامی ئەو قات و قڕی برسێتییەوە سەری هەڵداوە ، کە تەواوی وڵاتی عێراق و تەنانەت شاری خانەقینیشی گرتۆتەوە ، هەر لەم کاتەشدا زۆرێك لە سەرمایەداران و دەوڵەمەندەکانی شاری بەغدا لەوانە گەورە بازرگانێکی وەك : (شەفیق عەدەس) برنج و خۆراك و دانەوێڵەیەکی زۆریان لە گومرگ و لە وێستگە(محگە) ی شەمەندەفەری ئەوکاتەی شاری خانەقیندا هەڵگرتبوو . بەتایبەتی ئەو هەموو برنج و خۆراك و دانەوێڵەی کە لەو دەمانەدا ، گەورە پیاوی ناسراوی جوولەکەی شاری خانەقین (موشی حایی)[٣٣] وەکیلی سەرەکی دەبێت و هاوکات خەڵکی نەدار و برسی شاریش ، زۆر بە ناچارییەوە هێرشی دەکەنە سەر ، هەرچەندە پێش وەخت هەریەك لە مامۆستا عەزیز پشتیوان و مەلا

عارفی مەلا یەحیا بە ناوی کۆمەڵانی خەڵك و دانیشتوانی شاری خانەقینەوە ، دەچنە لای قائممقامی شار کە لەو دەمانەدا : (تۆفیق موختار)[٣٤] دەبێت داوای ئەوەی لێ دەکەن ، کە کارێکی وابکرێت کۆتایی بەو قۆرخکاریە بهێنرێت و چارەسەرێك بۆ ژیانی ئەو خەڵکە بدۆزرێتەوە . بەڵام هەوڵەکەیان سەرکەوتوو نابێت و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ، کە دانیشتوانی شاری خانەقین پەلاماری بنکەی گومرگی شارەکە بدەن و تالانی بکەن ، وەك ئەوەی مامۆستا مەلا عارف لەم بارەیەوە دەنووسێت : (ڕۆژی دووشەمەی پێنجی نیسانی ساڵی ١٩٤٨ دا موزاهەرەیەکی بەشیدەت لە شاری خانەقین ڕوودەدات و دەبێتە هۆی بە تالان بردنی گەنم و برنجی مووشی حایی لە بنکەی گومرگ) ی شاری خانەقین و تەنانەت کەسایەتیەکی وەك محەمەد محەمەد ئەمینی دەربەند فەقرەیی (١٩٢٣- ٢٠٠٤)[٣٥] کە لەو دەمانەدا لە شاری خانەقیندا ژیاوەو زۆر لە نزیکەوە ئاگاداری وردەکارییەکانی ڕووداوەکە بووە ، لە یادداشتەکانی خۆیدا دەنووسێت : جەماوەر پێش ئەوەی پەلاماری مەحتەی قیتارو گومرگ بدەن سەرەتا چوونە بەردەم ماڵی قائممقامی شار داوای گەنمیان دەکرد ، قائمقامیش ڕویان لێ دەکاو دەڵێت : (الحنطة مو بجيبی – گەنم لە گیرفانی منا نیە)[٣٦]. بەڵکو گەنم لە مەحەتەو گومرگایە هەر بۆیە کۆمەڵانی خەڵك ئاراستەی خۆپیشاندانەکەیان دەگۆڕن ڕوو لە هەردوو شوێنی ناوبراو دەکەن دەکەونە تالانی دەکەن . هاوکات مامۆستا عەزیز پشتیوانیش کە لەو دەمانە هەر لە شاری خانەقیندا بووەو لەبارەی ڕاپەڕینە جەماوەریەکەی شارەوەو لەچوار چێوەی دەستنووسەکانی خۆیدا ، جەختی لەسەر ئەم بارودۆخەی شاری خانەقین کردۆتەوەو دەنووسێت : جەماوەری شار بەجارێك هێرشیان کردە سەر مەحەتە(وێستگە) ی قیتاری شارو نزیکەی (٥٥٥) فەردە گەنم و(٥٥) فەردە برنج بەجارێك هەر هەمووی لە لایەن کۆمەڵانی خەڵك و دانیشتوانی شارەوە بە تالانی برا[٣٧].

بەجۆرێك دەنگ دانەوەی بارودۆخێکی لەم بابەتەش ، دەبێتە مایەی ئەوەی زۆرێك ، لەوانەی کە دەستیان لەم هەڵچوونە جەماوەریەدا دەبێت ، لە لایەن کار بەدەستان و فەرمانڕەوایانی حکومەتی عێراقەوەلە شاری خانەقیندا ، دەگیرێن وەك ئەوەی لە یادداشتەکانی : (مەلا عارف و عەزیز پشتیوان) دا هاتووە هەریەك لە : سەید ئیبراهیم سەید ئیسماعیل ، عەباس قەرە ، مەجید حەمەلاڵ ، عەزیز پشتیوان ، عەزیز تاهیر دای زادە ، عەبدوڵڵا قەرەداغی ، محەمەد محەمەد ئەمینی دەربەند فەقرەیی ، ڕەشیدی ئیسماعیل ئاغای باجەڵان ، مەلا عەبدوڵڵا عەباس ، سلێمان فیتەر و کۆمەڵێك خەڵکی تر ، بۆ ڕۆژی دواتر واتە بۆ (٦) ی مانگی نیسانی هەمان ساڵ ، بە بەندکراوی زۆربەی زۆریان دەگوێزرێنەوە بۆ شاری بەعقوبە و ماوەیەکی زۆر لە ژێر چاودێریدا دەمێننەوە، بە ڕادەیەك ، لە ١٢ی مانگی نیساندا مەلا عارف لە یادداشتەکانیدا باسی لەمە کردووەو لەم بارەیەشەوە دەنووسێت : (ئەمڕۆ چووین بۆ بەعقوبە بۆ لای ئەو برادەرانەی کە حەبس بوون لەسەر موزاهەرەکەی پێنجی نیسانی شاری خانەقینی ١٩٤٨) . هەروەها لە ڕۆژی یەك شەممەی (١٨) ی نیساندا مەلا عارفی مەلا یەحیا لە بیرەوەری ڕۆژانەی خۆیدا دەنووسێت و ئەوەدەگێڕێتەوە : ئەوانەی کە لەسەر موزاهەرەکە گیرابوون بە غەیری سەید ئیبراهیم ، عەباس قەرەو مەجیدی حمەلاڵ و ئەوانی دی مەرەخەس بوون . بەڵام لە باسکردن و مەسەلەی بەربوونی پارێزەر ڕەشیدی ئیسماعیل ئاغای باجەڵاندا لە ٢٢ ی کانوونی یەکەمی هەمانساڵدا دەنووسێت : (ئەمڕۆ ڕەشید باجەڵان لە حەبس بەر بوو) . ئەمەش بۆخۆی دەلالەت لەوە دەکات ، کە فەرمانڕەوایانی پاشایەتی عێراق دوای لێپێچینەوەو بە دواداچوونێکی ورد ئەوسا ، کەوتوونەتە ئەوەی ناو بەناو هەموو گیراوەکانی ساڵی ١٩٤٨ ی شاری خانەقین بەربدەن [٣٨].

- درێژەی یادداشت و بیروەریی یەکانی مەلا عارف لە ساڵانی دواتردا :

لە کۆتایی دەستنووسەکانی ساڵی (١٩٤٨) یدا ، سەرەڕای ئەوەی بە وردی باسی لەوە کردووە، کە دووبارە بارودۆخی بازاڕو چالاکی کاروبار کەوتۆتەوە سەرسکەی خۆی ، لەگەڵ ئەوەشدا لە (٢٩ی ئەیلولی ١٩٤٨) دا باسی لە دادگایکردنی کەسایەتی ناسراوی ناوچەی خانەقین مەلا محەمەدی شەمیرانی (١٨٩٨– ١٩/ ٥ / ١٩٨٢)[٣٩] دەکات و دەنووسێت : (موحاکەمەکردنی مەلا محەمەدی شەمێرانی و سوڵحکردنیان لەگەڵ عەلی ناجی)دا ، کە ئەمەش مەبەستی لە عەلی ناجی گەورە کەسایەتی و دەوڵەمەندی شاری سلێمانی ئەو دەمانەیە. بەڵام تا ئێستا نازانرێت وردە کاری مەحکەمەکردنیان لەسەر چی بووەو ئایا کەسایەتیەکی وەك عەلی ناجی لەو دەمانەدا چی گەیاندویەتیە شاری خانەقین . هەروەها لە دوا بڕگەی تۆمار کراوەکانی ساڵی (١٩٤٨) یداو لە ٩ی کانوونی یەکەمی هەمانساڵدا دەنووسێت : (ئەمڕۆ حەمیدی ڕەشە ڕاوچی لە تەوقیف دەرچوو). بەڵام لە یاداشتەکانی ساڵی ١٩٤٩ یدا و بەتایبەتی لە ٢٢ی کانوونی دووەمدا ، باس لەوە دەکات ، کەچۆن نامەیەکی بۆ هاوڕێیەکی خۆی نووسیووە لە وڵاتی فەلەستین بە ناوی (عەبدوڵڵای تۆفیق حاجی) وە کە لەو دەمانەدا لەوێ سەرباز بووە . شانبەشانی ئەوانەش باسی ئەوەمان بۆ دەکات ، کە لە (٢٧ی کانوونی دووەمی ١٩٤٩) دا ، لە شاری خانەقینی ئەودەمانەو دەوروبەریدا بڕی چوار ئینج بەفر باریوە و بەماوەیەك دوای ئەوەو هەر بەپێی یاداشتەکانی باسی هاتنی مامۆستا عەلائەدینی سەجادی دەکات ، کە لە شاری بەغداوە دێتە شاری خانەقین و لای ئەوان دەمێنێتەوە [٤٠].

بەڵام لەچەند مانگی داهاتوودا کۆمەڵێك وردە ڕووداوی کۆمەڵایەتی ناو شاری خانەقین و دەورو بەری بەوردی تۆماردەکات و یەکێك لەوانەشیان لە ١٧ی مارتی هەمانساڵدا باسی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە ئەمڕۆ واتە (١٧ی مارت) هومەیلەی کچی مەلا ئەحمەدی ڕەشید ئەفەندی ، کە دەکاتە برای نوری ڕەشید ئەفەندی وەکیلی زەوی و زارەکانی شا فەیسەڵی یەکەم (١٨٨٣ - ١٩٣٣) لە گوندی (محەمەد شێربەگ)ی سەر بە شاری خانەقین لە مەراسیمێکی شەکراو خواردنەوەدا ، مارەدەبڕدرێ وەکو خۆی نووسیویەتی : (نیکاح دەکرێ) بۆ شێخ نیزامەدینی کوڕی شێخ نەجمەدینی کوڕی شێخ شەمسەدین [٤١]. بەڵام (١٤ی نیسانی ١٩٤٩) دا ، باسی لەوەکردووە ، کە لە بازاڕی شاری خانەقیندا فانۆسێکی واتە چرایەکی بە بڕی (٧٥٠) فلس بۆماڵەوە کڕیوەو هەر لەو سەرو بەندەشدا ،ماڵیان باری کردۆتە گەڕەکی مەزرەعەی شاری خانەقین ، ئەوەشی کە زیاتر گرنگ بێت لە ماوەی داهاتووداو ، لەچوارچێوەی یادداشتە ڕۆژانەییەکانیدا تۆماری کردبێت ، ئەوانەش گێڕانەوەو تۆمارکردنی هەواڵی نەخۆش کەوتنی کەسایەتی ناسراوی شاری خانەقین و ڕیزەکانی پارتی هیوای ناوچەی گەرمیان و خانەقین مەلا سەید حەکیمی خانەقینیە ، کە لە ١٥ی کانوونی یەکەمدا و هەروەها دووبارە بێهۆش کەوتن و گەیاندنیەتی بۆ لای دکتۆر لە (٢٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٩)دا ، سەرەڕای تۆمارکرنی ڕۆژ و کاتی مردنی سەرۆکی هۆزی جاف کەریم بەگی جاف (١٨٨٥- ١٩٤٩) لە (١ی تەمموزی ١٩٤٩) دا ، وەك ئەوەی لە درێژەی یادداشتەکانی دا هاتووە [٤٢]. بەڵام لەڕۆژ ژمێری (١٩٥٠) یدا ئەوەی ، کە نووسیویەتی و بە وردی تۆماری کردوون . زیاتر پەیوەندیان بە لایەنی زۆر شەخسی خۆیەوە هەیووە بۆ نموونە: لە ڕۆژی شەممەی ١٩ی مانگی کانوونی دووەمیدا دەنووسێت : (ڕۆژێك بوو زۆر نارەحەت بووم بە دەرەجەی نیهایەت لە بەغدا داوای قەرزم لێ ئەکرا بڕی (٢٠) دینار بۆیە ناچار بووم بڕێك برنجم بە خەسار فرۆشت کەچی هێشتا بۆم جێ بەجێ نەکرا) . سەرەڕای باسکردنی بارودۆخی نەهاتی و بەرز بوونەوەی نرخ و گرانی بازاڕ ، وەك ئەوەی لەو دەمانەدا وای

تۆماركردووە كە نرخی یەك (هووقە) ڕۆن لە بازاڕی شاری خانەقیندا ، گەیشتۆتە (٦٥٠) فلس و هاوكات ئەوەشی نووسیوە كە گوایە : بەعزێ كەس سەندویانە واتە كڕیویانە بە (٦٠٠) فلس . لەگەڵ ئەوەشدا باسی خۆرگیرانێك دەكات لە ١٢ی مانگی شوباتدا لە سەعات شەشەوە تا سەعات هەشتی بەیانی . بەهەمان شێوەی ساڵی ١٩٥٠ لە ڕۆژ ژمێری (١٩٥١) دا نووسین ووردەكاری ڕۆژانەی كەم تۆماركردووە . بە زۆری هەرچی نووسی بێت زیاتر بابەتی ڕۆژانەیی سەرپێین . هەرچەندە وەكتر هەندێك ڕووداو و ساڵی وەفاتی كەسایەتیەكانی شارو ناوچەكەی بەوردی نووسیوەو هەریەكەو بۆ خۆیان نرخی مێژوویی زۆر باشیان هەیە .بۆ نموونە لە ڕۆژی دوو شەممەی (٢ی نیسانی ١٩٥١) دا نووسیویەتی : (چوونمان بۆ ئاوایی قەرەبلاّغ بۆ تەعزیەی شێخ نازمی كوڕی شێخ وەهابی تاڵەبانی)[43] و لە ٢٣ی مانگی تەممووزیشدا باس لەوە دەكات كە: (ئەمڕۆ عەبدولوەهاب خەتیب وەك قائمقامی شاری خانەقین)) دەست بە كاربووە. كەچی لە ڕۆژی شەممەی ٤ی ئابدا باس لەوەدەكات كە : (ئەمڕۆ من و مەلاسەید حەكیمی خانەقین بانگ كراین بۆ شورتە و هەریەكەو دوو وێنەیان لێ وەرگرتین). بەڵام لە ڕۆژی دووشەممەی هەمان مانگدا ، كێشەیەكی كۆمەڵایەتی برزایەكی خۆی دەگێڕێتەوە بە ناوی (وەجیهە)دوە، كە لە دوای خنكانی باوكیەوە لە ڕووباری (ئەڵوەند) چۆن كەوتۆتە لای ئەم و بەخێوی كردووەو دوای گەورە بوونی بە مێردی داوەو پاشان كێشە خێزانیەكانی بۆتە مایەی ئەوەی كە هەر یەك لە مەلاسەید حەكیمی خانەقین و مەلا كەریم لە بارو دۆخی تێكەوتوون و یارمەتیان داوە . بە جۆرێك هەر لە هەمان مانگی ئابدا ، وەفاتكردنی هەریەك لە دەروێش كەریم لە خەستەخانەی ئەوكاتەی شاری خانەقین لە ٢٣ی مانگی ئاب و وەفاتكردنی مەلا عەبدولڕەحمان لە (٣١ی ئابی (١٩٥١) دا تۆمار كردووە[44] .

كەچی لە تەواوی ڕۆژ ژمێری (١٩٥٢) دا نازانرێت ، هۆكاری چی بووە بەوەی ڕوداوكی ئەوتۆی تۆمارنەكردووە ، جگەلەوەی لە (١٨ی نیسانی ١٩٥٢) دا ، كۆچی دوایی حاجی ئیبراهیم بەگی جافی لە ناوچەی دەككە تۆماركردووەو لە ڕۆژی هەینی ٢٦ی مانگی مایسدا نووسیویەتی : (چووین بۆ دەككە بۆ سەر چلەی حاجی ئیبراهیم بەگ) و بە ماوەیەك ، دواتر لە ڕۆژی چوارشەممەی ٢٨ی حوزەیراندا ، وەفاتكردنی شێخ حیسامەدینی لە دوای نوێژی مەغریبەوە تۆماركردووە لەگەڵ لەدایك بوونی یەكێك لە كوڕەكانی بەناوی ئیبراهیمەوە لە ٢٩ی تەممووزی هەمانساڵدا . بەڵام لە ڕۆژ ژمێری (١٩٥٣) داو لە چوارچێوەی یاداشتەكانی دا ، هەرچەندە وردەكاری ڕووداوەكانی ئەوساڵەشی بە كەمی نووسیوە. هاوكات هەندێ زانیاریان تێدایە لە نرخی مێژوویی و بایەخی مێژوویی بە دەرنین . بە تایبەتی ئەوانەیان كە پەیوەندیان بە ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقینەوە هەیە . سەرەتا بەلایەنێكی تەندروستی دەست پێ دەكا لە ٢٣ی كانوونی دووەمدا دەنووسێت : (زاور (زاڵە) گا لەگەڵ ئاوی كەرەوز ئەگەر تێكەڵی بكەی نەفعی هەیە بۆ مایەسیری) . بەڵام لە (١٠ ی مارتی ١٩٥٣) دا ، ڕۆژی مردنی كەسایەتی شاری خانەقین (شێخ مارف) ی تۆماردووە كە دەبێتە ، باپیری شێخ عەبدولقادری كوڕی مەلا غالیبی كوڕی شێخ مەعرووفی بەڕێوەبەری مەعاریفی لیوای دیالە و عەلی كوڕی شێخ عەبدولقادری بەڕێوەبەری پۆلیسی شاری خانەقین لە شۆڕشی ١٤ی تەممووزی ١٩٥٨ بەدواوە[45]. بەماوەیەك دوای ئەوەو لە مانگی نیساندا، بەمەبەستی سەردانی كردنی محەمەدی قزڵجی تورجانی زادە (١٨٩٢- ١٩٥٩) ، كە ماوەیەك كرایە مفتی عێراق سەردانی بەغدا دەكات و لەو بارەیەوە دەنووسێت : (چوونم بۆ شاری بەغدا بۆ لای مامۆستا محەمەدی قزڵجی) . لە نووسینەكانی داهاتوویداو بەتایبەتی لە ١٣ی ئەیلول و ١٥ی ئەیلولی ئەم ساڵەوە ڕۆژی ژن هێهێنانی مەحموودی وەستا غەفووری خەیاتی شاری خانەقین و هەروەها مێردكردنی ئایشی كچی

مەلا سەید حەکیمی خانـەقین بـە ئیبراهیمی حـاجی فـەتاح (١٩٣٢- ١٩٨٧)ی کـادیری ناسـراوی حیزبـی شـیوعی عێـراق لـە ناوچـەی گـەرمیان و جەلـەولا تۆماردەکـات و لـە (١١ی تشـرینی دووەمـی ١٩٥٣) دا ڕووداوی : (خـۆ کوشتنی ئەحمەد ڕۆستەم خانی برای ساڵح ڕۆستەم خان) دەکات و هەروەها لە ١٦ی کانوونی دووەمدا دەنووسێت : (مەلا سەید حەکیمی خانەقین لە شاری بەغدا عەمەلیاتکرا) و دواتـر لـە ٢٢ی هـەمان مانگـدا دەنووسـێت : (هێنانەوەی مەلا سەید حەکیم لە عەمەلیاتی شاری بەغدا)[٤٦] .

جگـە لـەوەش لـە درێـژەی ڕۆژ مێـری (١٩٥٤) دا ، وردە کـاری چـەند ڕوداوێـك دەگێڕێتـەوە ، کـە بـە زۆری پەیوەنـدیان بـە ژیـانی کرێچـێتی و ڕۆژانـەی خـۆی و بـارکردنی لـەم گەڕەکـەوە بـۆ گـەڕەکی دی و مەسـەلەی دەستکورتی و هەژاری خۆیـەتی ، کـە هـەموو ئەوانـەش دەلالـەت لـەوە دەکـەن و وەکـو زۆرێـك لەوانەشـی کـە لـە نزیکەوە ناسیویانەو تا ئەودەمانە ، مەلا عارف هێشتا خاوەنی خانوویەکی تایبەت بەخۆی نەبووەو بـەردەوام لـە بێ خانوویی و ژیـانی کرێچـێتی دا بردوویەتیـە سـەر . بـەڵام لـە(١٩ی کـانوونی دووەمـی ١٩٥٤) دا ، وردەکـاری کەوتنـــەخوارەوەی فڕۆکـــەی ئەفســـەری فڕۆکـــەوانی خانـــەقینی محەمـــەد ئەحمـــەد بـــەیاتی (١٩٢٣ — ١٩٥٤)[٤٧] دەگێڕێتـەوە ، کـە چـۆن لـەڕوداوێکی ئـاڵۆز و تەمومژاویـدا لـە (حەبانیـە) گیـانی لـە دەسـت داوە. پـاش ئـەوە بەچەند مانگێك و بە داخێکی زۆرەوە ، لـە (٢١ی مـارتی ١٩٥٤) دا هـەواڵی مردنـی کـە سایەتی ناسـراوی کـورد شێخ عەلائەدینی کوڕی شێخ عومەری تەوێڵە (١٨٦٣- ١٩٥٤) دەنووسـێت و بـە خەسـارەتێکی گـەورەی لـە قەڵـەم دەدات . دوا بەدوای ئەمە لەگەڵ سەید ئیبراهیمی ئامۆزای مەلا سەید حەکیمدا پێکەوە سەردانێکی بەغدا دەکەن و شەو لە ئوتێل (العاصمە)ی ئەوکاتـە دەمێننـەوە شـەوی بـە (٣٠٠) فلس ، ئەمـەش بـۆ خـۆی دەلالـەت لـەوە دەکات کە لەو دەمانەدا لە بەغدا نرخی مانەوەی شەوێکی ئوتێل لە سنووری چەندا بووە ، ئیدی لەمە بەدواوە و لە (١٩٥٤) دا ، شتێکی ئەوتۆی نەنووسیوە [٤٨]. بەڵام لەگەڵ داهاتنی (١٩٥٥)دا ، بەهەمان شێوازی ساڵانی تـر نـاو بەناو وردەیادگار و تێبینی ڕۆژانەی خۆی دەنووسێت و لەماوەی ئەم ساڵەشدا ، هەنـدێك گۆڕانکـاری لـە ژیـانی دا ڕوودەدات و عەلائەدین سـەجادی زۆر جار سـەردانی دەکاو بـۆ مەسـەلەی دامەزرانـدنی بەشـێوازێکی فـەرمی لـە مزگەوتی (مەجید بەگ) ی خانەقین وەك خـۆی باسـی لێـوەکردووە ، زۆر هاوکـارو یارمـەتی دەری بـووە . وەك ئـەوەی لـە (٢٣ی مـارتی ١٩٥٥) دا ، عەلائـەدین سـەجادی دێتـە خانـەقین و لای دەمێنێتـەوە، بـەزۆری ئەمـە لـە کاتێدایە ، کە مامەڵەی دامەزراندنەکەی لە نێوان ئەوقافی لیوای باقوبەو وەزارەتی ئەوقافی بەغدا دایە . ئەووەش دوای ئـەوەی ، کـە مـەلا ئەحمـەد حەسـەنی ئیمـامی مزگـەوتی (مەجیـد بـەگ) سـەرگەرمی سـەفەرکردنە بـۆ دەرەوەی وڵات ، ناو بەناو و بە شـێوازێکی کـاتی کاروبـاری مزگەوتەکـە بـەڕێوە دەبـات . بـۆ نموونـە لـە سـەرەتای نیسانی ئەم ساڵەدا دەنووسێت : (دوای ئەوەی مەلا ئەحمەد حەسەن بۆ ماوەی دەرۆژ ئیجازەی ڕەسمی وەرگرت و ڕۆیشتە بەغدا ، بۆ تەواو کردنی کارەکانی لـەو ماوەیـەدا بەوەکالـەت لـە جێـی ئـەو ئیمامـەتم کـرد) . لـە چـەند ڕۆژێکی دواتردا نووسیویەتی : (ئامادەبوونم لە مەجلیسی عیلمی بەغـدا بـۆ ئیسپاتی ئەهلیـەتم بـە مەبەسـتی ئیمامەتیم و بڕیـاری لـە سـەردرا) . دوای ئـەم هـەموو ئامادە کاریـە لـە (١٦ی حوزەیرانی ١٩٥٥) دا باسـی لـەوە کردووە کە لە (٦/ ٦ / ١٩٥٥)دا ، بە فەرمانی ژمارە (١٢٣٤) لە بەغداوە گەیشتۆتە باقوبەو دوا بەدوای ئەمەش ، وەڵامی فەرمانی دەست لە کار هەڵگرتنی مەلا ئەحمەد حەسەن لە ئیمامەتی مزگەوتی مەجیـد بـەگ لـە شـاری بەغداوە دەگاتەوە شوێنی مەبەست ، ئەمیش واتە مەلا عارف لە (١٣ی تەمموزی ١٩٥٥) دا ، بەشێوازێکی فەرمی ئەبێتە ئیمام خەتیبی مزگەوتەکە و دوای تەواو کردنی ئەم هەموو لێپێچینەوە ئیداری و یاساییە مەلا ئەحمەد

حەسەن: لە (٣ی ئابی ١٩٥٥) دەگاتە میسر و لە وێشەوە نامەیەکی بۆ دەنێرێت ، وەك ئـەوەی لـە بڕگەیـەکی دا نووسیویەتی : (هاتنی نامەی مەلا ئەحمەد حەسەن لە قاهیرە) وە . بەلاّم ئەوەی کە زیاتر دڵتەنگ و دڵ گرانی دەکات ، وەك خۆی دەنووسێت دوای یەك مانگی تەواو ئاگاداریان کردم بـەوەی کـە : (فخـر العلمـاء)ی خـاڵۆم لـە شاری سنەی ڕۆژهەلاّتی کوردستان کۆچی دوایی کردووە ، کە ئەمەش بۆ خۆی دەکاتە مەلا محەمەد سالّحی مـەلا محەمەدی شەیخولئیسلامی سنە واتە ئامۆزای باپیری مەلا عارف (مەلا عەبدولعەزیز) و هاوکات باوکی دایکی مـەلا عـارف وەکـو پێشـتریش ئامـاژەی بـۆکرا ، کـە نـاوی مەسـعودە مـەلا محەمـەد سـالّح مـەلا محەمـەدی شەیخولئیسلامی بووەو هاوکات دەبێتە باوکی دایکی ڕوونـاکبیری ڕۆژ هـەلاّتی کوردسـتان شـوکرڵلاّی بابـان ، کـە ناوی ئامینە خانی کچی مەلا محەمەد سالّح بووە [٤٩].

لە سەرەتای (١٩٥٦)دا بەوە دەست پێ دەکات ، کە چۆن نـاو بـەناو نامـەو هەواڵپرسـین لـە نێـوان ئـەم و مـەلا ئەحمەد حەسەنی دۆستیدا دەست پێ دەکاو لە ولاّتی میسرەوە لە بارودۆخی ئەم دەپرسێت و ئاگایـان لـە ژیـانی یەکتربووە . وەك ئەوەی لە (٢ی مارتی ١٩٥٦) دا ، بە پەژارەیەکی زۆرەوە باسی مردنـی پـورێکی مـەلا ئەحمـەد کردووە، بە ناوی (ڕەعنا)، لە ئـاوایی (کـارێز) ی دەورو بـەری خانـەقین . شانبەشـانی ئەوانـەش لـە ڕوداوێکـی ئالۆزدا باس شێخ نیزامەدینی کوڕی شێخ نەجمەدین دەکات ، کە لە بارودۆخێکی تەم و مژاویـدا، لـە یـەکێك لـە ئوتێلەکانی بەغدا ، لە (٣١ی ئـابی ١٩٥٦)دا کۆچی دوایی کـردووە ، کـە دەبێتـە بـرا گـەورەی دکتـۆرە ئەختـەر نەجمـەدینی وەزیـری خوێنـدنی بـالاّی پێشووی حکومـەتی کوردسـتان و زاوای مـەلا ئەحمـەد ڕەشـید ئەفەنـدی خەڵکی گوندی (محەمەد شێربەگ)ی لای خانەقین . بەلاّم ئەوەی کە زیـاتر نیگـەرانی کـردووە لـە کۆتـایی ئـەم سـاڵەدا ، مردنـی شـێخ مـەحمودی حەفیـد (١٨٨٢- ١٩٥٦) بـووە ، وەك خـۆی نووسـیویەتی لـە خەسـتەخانەی (ئەلحەیدەری) شاری بەغـدا و لـە(١٠ی تشرینی یەکـەمی ١٩٥٦) دا [٥٠]. سـەرەڕای بایەخـدانی ، بـەو هێرشـە سـێ قۆڵیەی ، کە بەریتانیا و فەرەنساو ئیسرائیل کردوویانەتـە سـەر میسـر لـە (٣١ی تشـرینی ١٩٥٦) دا . بـەلاّم ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٧) زۆر کەمی تیا نووسیوە . بۆ نموونـە لـە (١٥ی نیسـانی ١٩٥٧) دا نووسـیویەتی : (تـا پـازدە ڕۆژی تـریش هێشتا دەست بە دروێنەکردنی جۆ ناکرێت) لەوە زیاتر نووسینی سـەرنج ڕاکێش نـابینین . بـەلاّم ئەوەی بەلای ئێمەوە گرنگ بێ و ئەو تۆماری کردبێت ، مێژووی کۆچی دوایی مەلا سەید حەکیمی خانەقینـە ، وەك لە بارەیەوە نووسـیویەتی: (وەفاتکردنی مـەلا سـەید حـەکیمی خانـەقین لـە سـەعات ١٢ی شـەوی شـەممە لەسەر یەشەممەی ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٧)[٥١].

- بیرەوەرییەکانی مەلاعارف لە ماوەی ١٩٥٨- ١٩٧٥:

لـە ڕۆژ ژمێـری (١٩٥٨)دا زۆر وردە سـەرنج و هاوکـات گـەلێك ڕووداوی مێـژوویی ناوچـەی خانـەقین و دەوروبەری تاڕادەیەك بەباشی نووسیوەتەوە، بەسەریەکەوە دەتوانرێت وەك کەرەسـتەیەکی خـاوی مێـژوویی لـە ئێستاو دوا ڕۆژدا سوودیان لێ وەربگیردرێت و ببێتە هۆی دەوڵەمەندبوونی زەخیرەی مێژوویی و زانستی . ئەوەتا هەر لە سـەرەتای سـاڵەوەو وەك هـەر کارەسـاتێکی تـری سروشـتی ، کـە لـەو دەمانـەدا سەرچاوەکانی ڕاگەیانـدنی عێراق خۆشیان بایەخیان پێ دابێت، بارینی ئەو بارانە بەهێزەبووە ، کە لەوساڵەدا بۆتە هۆی هەلاّیسانی لافاو و زیـانێکی گـەورەی لـە دانیشـتوان و خـەڵکی شـارەکانی سـەعدیە (قزرەبـات) ، جەلـەولا و شـاری خانـەقین داوە ، بەڕادەیەك ژمارەیەك هاولاّتی بەهۆی لافاوەوە گیانیـان لـە دەسـت داوە . وەك ئـەوەی لـە (٥ی کـانوونی دووەمـی

١٩٥٨) دا نووسیویەتی: (ئەمشەو بارانێکی بە شیدەت بوو ، زۆر ماڵ و دووکانی خراپ کرد و تەنانەت کونی کۆپریە کانیشی هەموو پڕکردەوە، بەڕادەیەك تا ئێستا لافاوی وا نەهاتووەو مەکینەی ئاوو کارەبای بە تەواوی خراپ کردو زەرەرێکی زۆری داوە لە شارەکانی سەعدیەو جەلەولا و زۆریانی لێ خنکان لە ژێر خانوا ، ئەما لە خانەقین زەرەری نفووسی نەدا . بەڵام باخو خانوویان زۆریان خراپ بوو)[٥٢]. بەڕادەیەك عەلائەدین سەجادیش بەهۆی ئەوەی خزم و کەس و کاری لەم شارەدا بوون ، بە بایەخەوە باسی لێوەکردووە و ڕێژەی زەرەر و زیانی بەوردی خەملاندووە، وەك ئەوەی نووسیویەتی: (زیانی خانەقین بە باخەکانیەوە گەیشتە (٤٠) هەزار دینارێك ، دیسان دەڕۆژ ئەم شارە بێ کارەبا و سێ ڕۆژ بێ ئاوی خواردنەوە مایەوە) . لە بارەی قزڕەباتەوە دەنووسێت : (کارەساتی قزڕەبات وەك هیچ شوێنێك نەبوو ، دنیا تاریك ، لافاوی بەهێز ، شوێنێك منالێك تیایا ستار بگرێت نەماوە .. نە باوك بەسەر منالیا ئەپەرژا ، نەدایك بەسەر کۆرپەی ناوبێشکەدا . ئەڵێن ڕۆژی قیامەت وا دیارە ئەو شەوە بووە لە قزڕەبات) . بەجۆرێك زیانەکانی شارۆچکەی قزڕەباتی ئەو دەمانە بەم شێوەیە خەملێنراون : مردنی (٦) کەس ، ڕووخانی (٥٠٠) خانوو ، زیانی دوکان و بازرگانەکانیش نزیکەی (٣٠) هەزار دینارێك بووە . کەچی زیانی جەلەولا : مردنی (١٠) کەس ، ڕووخانی (١٥٠) خانوو [٥٣]. ڕووداوێکی سروشتی لەم جۆرەش وای لە حکومەت و تەنانەت هاولاتیانی ناوچەکە کردووە ، کە بە هانایانەوە بچن و هەریەکەو بەپێی توانای خۆی کۆمەك و هاوکاری ئەو خەڵکە بکەن . بۆ نموونە کەسایەتیەکی وەك مەلا عەزیزی شاواز (١٩٢٨- ٢٠١٥) بەهەمان شێوەی مەلا عارف لە یاداشتەکانیدا ، بەبایەخەوە لەسەر ئەم ڕوداوەی نووسیوەو باسی لەوەکردووە ، کە چۆن دانیشتوانی ناوچەی (بنکورە) کەوتوونەتە ئەوەی یارمەتی بۆ ئەو زیان لێکەوتوانە کۆبکەنەوە . وەك دەبینی لە لە (٦ی کانوونی دووەمی ١٩٥٨) دا دەنووسێت :(وتیان : قزڕەبات هەمووی ئاو بردوویەتی) یان بەچەند ڕۆژێك ، دوای ئەوەو لە ١٤ی کانوونی دووەمدا وای تۆمارکردووە : (ئەمڕۆ ئەفەندیەکانی فوتابخانەی سەوزبلاخی سەرەتایی پارەیان کۆ دەکردەوە بۆ قزڕەبات)[٥٤]. تەنانەت کاریگەری بارودۆخەکە وای لەشاعیری گەرمیان مینە جاف (١٩١١- ١٩٦٥)[٥٥] کردووە، بە پارچە شیعرێك هەستی خۆی بۆ ئەو بارودۆخە دەر بڕێ :

پاش سلێمانی شاری قزڕەبات
بۆچیت کاول کرد بۆ ڕیشەی دەرهات
تۆ پێنج سەد ماڵی شاری سەعدی یە
کاولی ئەکەی لە پێو جێی چی یە
دووسەد ماڵی تر لە ئەرکەوازی
بەم سەرماو سۆڵە ئەشێوێ نازی
دوو سەد ماڵی تر لە قەرەخانا
گشت هەڵ ئەتوتێن لەبەر بارانا ...تاد[٥٦]

دوای ئەم کارەساتەو بەماوەیەك دواتر، کە بارودۆخی ئاوهەوای گەرمیان و ناوچەی خانەقین بەرەو خۆشبوون دەڕوا و ئاسایی دەبێتەوە . مەلا عارف لە درێژەی نووسینی یادداشتەکانی داو لە (٩ی مارتی ١٩٥٨) دا نووسیویەتی :(ئەمڕۆ شاڵ و دەورملم لابرد هەوا خۆشی کرد) و بە ماوەیەك ، دوای ئەوەش هەواڵی ڕووداوێکی تری ناوچەکە تۆماردەکات ، کە ئەویش بریتییە:(خۆ کوشتنی محەمەد ڕەشیدی حاجی ئیبراهیم بەگی جاف) لە

دەککە لە مایسی ١٩٥٨ دا ، ئیدی لەو ماوەیە بەدواوە ، بە هەر هۆیەك بووبێت ، ڕۆژ ژمێرەکەی شتێکی ئەوتۆی تیا تۆمار نەکراوە، تا دەگاتە سەروبەندی بەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨[٥٧]. بەڵام لە درێژەی ساڵی (١٩٥٩) دا ، کە چەند مانگێك بەسەر بەرپابوونی دا تێ پەڕیوە، مەلا عارف لە سەرەتاو کۆتایی ئەم ساڵەدا، بەدووجۆر ناوی خۆی بەیانکردووە. لە سەرەتادا نووسیویەتی : مەلا عارفی مەلا یەحیای عەتار ، لە شوێنێکی تردا بە عارفی یەحیا زادە و لە(١٣ی شوباتی ١٩٥٩) دا ، باس لەمردنی کچێکی مەلا عەباس محەمەد سلێمانی بنکوورە دەکات و بەچەند ڕۆژێکی دواتری هەمان مانگ ، ئەوەڕوون دەکاتەوە ، کە سەرماو سۆڵەیەکی زۆر دەستی پێ دەکات و دەبێتە هۆی بارینی بەفرێکی زۆر و داخستنی دووکانەکانی شار، وەك دەنووسێت: (بە دەرەجەی نهایەت سارد بوو ، لە فەجرەوە تا سەعات (٣) ی عەسر باران باری و دواجار دوو سەعات بەفر باری و لاکین زۆر ساردبوو . ئەکسەری دووکانەکان داخران) . ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ، کە گرانی ڕوو لە بازاڕبکات و شتومەکی تیا کەم بێتەوە وەك دەنووسێت: (برنجی کوردی خۆماڵی دەست نەکەوت . مەجبوور بووم برنجی کوردی ئێرانیم سەند یەك باتمانی بە (٨٠٠) فلس و گۆشت هۆقەی بە ٣٦٠ فلس)، کە بۆ ئەوکاتە پارەیەکی کەم نەبووە . جگە لەوەش لە شاری مووسڵەوە یاخی بوونی عەبدولوەهاب شەواف (١٩١٦- ١٩٥٩) دەست پێ دەکات و لەم لاوە شاری کەرکووك دەبێتە گۆمی خوێن ، شەڕی ناوخۆ لە نێوان پێکهاتەکانیدا ، بەتایبەتی کوردو تورکمان بەرپا دەبێت . وەك ئەوەی لە بارەی مووسڵەوە و لە (٦ی مارتی ١٩٥٩)دا ، ئەوە دەگێڕێتەوە، کەسایەتیەکی وەك : (عەبدولوەهاب شەواف تەمەڕودی کردووە ، لە شاری مووسڵ و چەند کەسێك لە ئەهالی کوژرا وەو دوایی خۆیشی کوژراوە...)[٥٨] .

جگە لە هەمووئەوانەش عەبدولکەریم قاسم (١٩١٤ — ١٩٦٣) لە شاری بەغداوە فەرمان ئەکات بە : (ڕاوەستانی چالاکی هەموو حیزبەکان و هیچیان کار نەکەن) . ئێرانی پەهلەویش لەبەر ئەوەی هاتنەکایەوەی سیستەمی نوێی لە عێراقدا پێ قبووڵ نەبووە ، یەکێك لە هەنگاوەکانی بەرانبەر بە عێراق : (ڕاگرتنی ئاوی ئەلوەن بووە لە لایەن ئێرانەوە) . بەتایبەتی لە سەرەتاکانی تەمووزی (١٩٥٩) دا ، هەروەها بەپێی تۆمارەکانی مەلا عارف یەکەمین دەستپێکردنی شەڕ لە شاری کەرکوکدا لە (١٤ی تەمووزی ١٩٥٩)دا سەرچاوەی گرتووە : (ئەوەڵ شەڕو هەواڵ لە کەرکوك) . ئەمەش چەند ڕۆژێك بەردەوام دەبێت و لە کۆتایی شەڕو پێك دادانەکاندا ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە : (شەڕ لە کەرکوك کوژایەوەو حکومەتی وەتەنی ناجیح بوو ، زۆر کەس لە تورکمان و تۆرانیەکان کوژران) . بەڵام لە ڕۆژانی دواتردا باس لە ڕووداوێکی سەرنج ڕاکێش دەکات لە گوندی (شێرەوەند) ی ناوچەی بنکورەی سەر بە شاری خانەقینی ئەودەمانە ئەویش : (تەوقیف بوونی مەلا عەباسی محەمەد سلێمان (١٩٠٤- ١٩٨٥) و عەلی کوری (١٩٤٠- ٢٠٠٠) بە واسیتەی دەرچوونی دەمانچەوە لە دەستیان و دووکەسیان زامدار کردووە) . ئەو دووکەسە هەریەك لە محەمەد حەسەن ، کە بە(حەمە سەرك) ناسراوە لەگەڵ ئەحمەدی ساڵح ڕەزا [٥٩]. هاوکات لە چەند مانگی دواتری ئەم ساڵەدا ، چەند ڕووداوێکی تری گرنگ دەنووسێتەوە ، هەریەکەو لە شوێنی خۆیدا بایەخی تایبەتیان دەبێت لەوانە : تۆمارکردنی ڕۆژو مانگی مردنی کەسایەتی ئایینی کورد لە بەغدا مەلا محەمەدی قزڵجەیی تورجانی زادە وەك ئەوەی نووسیویەتی : (وەفاتکردنی مامۆستا محەمەدی قزڵجی ڕۆژی دووشەممە ١٤ی ئەیلولی ١٩٥٩) . هەروەها لە ڕۆژانی دواتردا ، لەگەڵ چەند کەسێکی دیدا ، کە ناوەکانیان دەستنیشان ناکا ، پێکەوە دەچنە پرسەکەی قزڵجی لە بەغدا و زۆریشی پێ ناخۆش بووە ، بەوەی کەپرسەکەی بەو ساردوسڕیە دەبینێت وەك نووسیویەتی: (چوونمان بۆ شاری بەغدا بۆ

تەعزیەکەی مامۆستا محەمەدی قزلجی ئەما مع الاسف کەسی وەها نەبوو بۆ جێ بەجێکردنی تەعزیەکەی) . بۆ شەوی هەمان ڕۆژ لە خانەقینی ئەودەمانەدا دەنووسێت : (وەفاتی مەلا ئەحمەدی دەککە لە نیوەشەوی ڕۆژی هەینی ١٥ی ئەیلولی ١٩٥٩) . دوا بەدوای ئەوانەش ، باسی ئەو هەوڵی کوشتنەی سەرۆك کۆماری عێراق عەبدولکەریم قاسم دەکات ، بەتایبەتی لە (٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٩) دا ، کە چۆن لە لایەن دەستەیەك لە کادیرەکانی حیزبی بەعسەوە تەقەی لێ دەکرێت و بەسەختی بریندار دەکەن : (زامداربوونی عەبدولکەریم قاسم لاکین بە لوتفی خوا زامەکەی خەفیف بوو ، ئەما لە شەودا) . بەڵام لە کۆتایی ئەم ساڵەدا ، تەنها لە هەواڵی دوو بابەت دواوە یەکەمیان : (تاقیکردنەوەی مەلاکانە بۆ دەورەی پەروەردە)، بۆ ئەوەی بکرێنە مامۆستای سەرەتایی لە قوتابخانەکاندا ، دووەمیان : نووسینی سکالایەکی خۆیەتی ، کە بۆ بەرێوەبەری ئەوقافی لیوای دیالەی بەرز کردۆتەوە بۆ ئەوەی جێگیر بکرێت : (لە مزگەوتی مەجید بەگی خانەقین یان بگوازرێتەوە بۆ مزگەوتی حەسەن عەلی) هەر لە شاری خانەقین [٦٠].

بەڵام لە درێژەو وردەکاریەکانی (١٩٦٠)دا ، زیاتر بە گێڕانەوەی چەند ڕووداوێکی ناخۆشی شارو خۆیەوە دەست پێ دەکات وەك لەسەرەتای ساڵەوە و لە (١ی کانوونی دووەمی ١٩٦٠) دا دەنووسێت :(دوێنێ مەلا ڕەوف ژنەکەی تەڵاقدا). بە دوو ڕۆژ دوای ئەوە سەردانی بەغدا دەکات و بەوردی دەیگێڕێتەوە: (چوونم بۆ بەغدا بۆ ئەشیا لە ڕێگەی ماڵی حوسێن لە ناو سەیارە بڕی شەش دینارو حەوسەدو پەنجا فلسیان لێ دزیم ، لە ناوسەیارەدا لە شەقامی شێخ عومەر) . شانبەشانی ئەوانەو لە ڕۆژانی دواتردا بەیتێکی شیعر دەنووسێتەوەو لە ژێریدا دەنووسێت: (ڕەفیق حیلمی) :

کورد ئەوەندە کوردن بە سەد شەیتان لە کوردی ناکەون

لاکین خەڵقی بۆچی بۆ خۆی دەردی سەری پەیدا ئەکات

کەچی لە ١٨ی مایسدا دەنووسێت : (چوونمان بۆ سەعدیە لەگەڵ سەید ئیبراهیم و محەمەد ساڵح سەنەوی بۆ زیارەتی مەلا مەعصوم بۆ حەج ئەچوو) . لە هەمان ماوەدا ، ئەوەت بۆ ڕوون دەکاتەوە ، کە دروستکردنی کەواو چاکەتێك بە پێی نرخی بازاڕی ئەوکاتە تێچوونی چەند بووە : (کەواو چاکەتێکم کرد لای حاجی محەمەد ئەمین ، مەجمووعی مەسرەفی نۆ دینارو شەش سەد فلس بوو) . بەڵام لە ئابی (١٩٦٠) دا بەکەف و کوڵێکی بە تینەوە هەواڵی کۆچی دوایی مامۆستا ڕەفیق حیلمی (١٨٩٨- ١٩٦٠)[٦١] دەنووسێت : (وەفاتی ڕەفیق حیلمی بەگ خەبەرێکی ناخۆش بوو) . ئەوەشی کە پەیوەندی بەخۆی و کاری خۆیەوە بێت ، قسە لەسەر عەلائەدینی سەجادی دەکات و ستایشی هاوکاری و هەوڵە دەکات لە ڕایکردنی کارەکانیدا : (قەرار وایە ئەمڕۆ کاك عەلا ئەدینی سەجادی لەگەڵ مودیری عام لە بابەت مەسەلەکەی منەوە قسە بکات تا بزانین) . پاش ئەوە بەچەند ڕۆژێکی ترو لە (٢٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٦٠) دا ، ئەوەڕوون دەکاتەوە کە : (تەقریبەن مەئویس بوونم لە مەسەلەی ئیمامەت . چونکە کاغەزی سەید عەلائەدینی سەجادیم بۆ هات ، کە خەریکن بیخەنە جەرائدی رەسمیەوە بۆ ئینزاری مەلا ئەحمەد حەسەن)) . هاوکات لە کۆتایی ساڵدا زۆر بە ڕەش بینیەوە دوا بڕگەی خۆی دەنووسێت : (تف لەم ساڵە چەند ناخۆش بوو)[٦٢].

لەماوەی (١٩٦١) داو بەپێی نووسین و وردەکاریەکانی ڕۆژانەی مەلا عارف ئاماژە بۆ کۆمەڵێك هەواڵ و ڕووداوی گرنگ دەکات ، کە بۆ ئەمڕۆی مێژوو و بەکارهێنانیان ، وەك کەرەستەیەکی خاوی مێژوویی تایبەتمەندی خۆیان دەبێت ، وەك ئەوەی لە سەرەتای ساڵەوە ، بە ڕووداوێکی سروشتی و هەواڵی باران بارینێك

دەست پێ دەكات لە گەرمیان و بەتایبەتی ئەو شوێنانەی كە سەر بە شاری خانەقینن ، لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی لافاو زیانێكی زۆر لە كۆمەڵانی خەڵك دەكەوێت . وەك لە (٣ی كانوونی دووەمی ١٩٦١) دا نووسیویەتی : (بە واسیتەی سەیل و لافاو ئەمڕۆ زۆر نارەحەت بووین ، هەموو ئەهلی شار لەبەر بێ ئاوی و بێ كارەبایی بارودۆخ هەمووی شپرزە بوو ، نرخی تەنەكەی ئاو گەیشتە (٣٠) فلس و زیاتریش ، تا هەژدە ڕۆژ كارەبای ماڵان لە شاری خانەقیندا نەبوو) . جگە لەوە یەكێكی دی لە گیروگرفتەكانی كۆمەڵانی خەڵك گۆڕینی پارەو دراوی عێراقی بووە ، بە پارەی جمهوری : (موشكیلەی گۆڕینی پارە بە عوملەی جمهوری بە تەواوی وەزعی تێك دابوو) . هاوكات لە ناوەڕاستی هەمان مانگدا باسی لە مردنی كەسایەتی ناسراوی ناوچەی (عالیاوا) ی شاری خانەقین (شاكیر ئەفەندی وەكیلی مەزارعی مەلیكی) دەكات ، كە چۆن دوای مردنی تەرمەكەیان ، لە بەغداوە هێناوەتەوە خانەقین و ئەسپەردەی خاكیان كردووە ، لە (١٤ی كانوونی دووەمی ١٩٦١) دا . بەڵام لە ڕۆژانی دواتردا دەنووسێت : (ڕۆژنامەی (الاهالی) لە (١٥/ ١ / ١٩٦١) و (١٦ / ١ / ١٩٦١) دا و لە ژمارەكانی (٦٢٧) و (٦٢٨) دا ، ئیختارێكی (اخگار) بۆ مەلا ئەحمەد حەسەنی ئیمام و خەتیبی مزگەوتی مەجید بەگ لە خانەقین بلاۆكردۆتەوە) ، لە(١٥ی شوباتی ١٩٦١) دا ، باس لە ڕوودانی خۆرگیرانێك دەكات بەوەی لەماوەی ئەو ڕۆژەدا ، نزیكەی سێ سەعاتی تەواوی خایاندووە: (ئەمڕۆ خۆرگیرا و تەقریبا سێ سەعات دەوامی كرد) . بەڵام لە كۆتایی مانگی مارتدا باس لەو خۆپیشاندانانە دەكا ، كە حیزبە سیاسیەكانی عێراق دینامیكیەتی سەرەكی بوون ، لەوانە زیاد بوونی نرخی كاڵاكان لە بازاڕدا . بۆنموونە دەنووسێت : (موزاهەرەی ئەحزاب لە بەغداد بە واسیتەی زیاد بوونی نرخی جگەرەوە) و لە لایەكی ترەوە ، ئاماژە بە ناوی بەشێك لەوانەش دەكات ، كە پێشتر بەهۆی بەرپابوونی شۆڕشی (١٤ی تەمووزی ١٩٥٨)ەوە ، لە سنووری گەرمیان و خانەقینەوە ، پەنایان بردۆتە بەر وڵاتی ئێران لەوانە: بە گزادەكانی جاف لە كەلار ، عوسمان بەگی شەرەف بەیانی (١٨٩٥ – ١٩٦٨) لە ناوچەی هۆرێن و شێخانی سەر بەشاری خانەقین و هەروەها شێخ محەمەد نەجیب (١٩٢٢- ١٩٩١)[٦٣] ی كوڕی شێخ وەهابی تاڵەبانی (١٨٨٦- ١٩٧٢) لە سنووری كفری و گوندی قەرەبلاغ . بەجۆرێك ئەمەی دواییان واتە شێخ محەمەد نەجیب لە (١٨ی نیسانی ١٩٦١) دا ، دووبارە لە ئێران گەڕاوەتەوە عێراق و گوندی قەرەبلاغ . لێرە بەدواوە ئەوەی ، كە جێی سەرنج بێت لە یاداشتەكانی مەلا عارفدا ، دیاریكردنی یەكەمین ڕۆژی بەرپابوونی شۆڕشی ئەیلولی (١٩٦١)ە ، بەرانبەر بە فەرمانڕەوایانی عێراق و ناوهێنانی یەكەم شەهیدی پێشمەرگە لە سنووری گەرمیان و شاری خانەقیندا وەك ئەوەی دەنووسێت : (ئەوەڵ شەڕ لە دەربەندیخان لە ڕۆژی یەك شەممەی ١٠ی ئەیلولی ١٩٦١) دا، بەماوەیەك دوای ئەوەش یەكەمین پێشمەرگە ، كە لە چیای بەمۆو ناوچەی (حاجیلەر) دا بریندار ئەبێت و دوو ڕۆژی دواتر شەهید ئەبێت كە : (محەمەد ساڵح سلێمان بارامی دەلۆ)ی بە ناوبانگ و ئەندامی پێشووی پارتی هیوا بووە ، لە گەرمیان و شاری خانەقیندا ، تەنانەت یەكێك بووە لە چا نەخۆرەكانی شاری خانەقینی ئەودەمانە [٦٤]. كە لە (٢٨ی كانوونی دووەمی ١٩٦١) دا بریندا دەبێت و دوای دوو ڕۆژ واتە لە (٣٠ی كانوونی یەكەمی ١٩٦١)دا شەهید دەبێت و تەرمەكەی ئەبرێتەوە خانەقین و لە گۆڕستانی (پاشا كۆپری) ئەسپەردەی خاك دەكرێت [٦٥]. وەك دەنووسێت : (هێنانەوەی جەنازەی محەمەد ساڵح سلێمان دەلۆ خوا عافوی بكات) . هاوكات هەر لەم ماوەیەداو لە (٩ی كانوونی یەكەمی ١٩٦١) دا، موحاكەمەیەكی یاسایی دەكەوێتە نێوان مەلا عارف و شاعیری گەرمیان محەمەد ئەمین بەگی جاف . بەجۆرێك وردەكاریەكانی ئەم دادگایی كردنە دیارە بۆ مەسەلەی قەرزاری بووە ، ماوەیەكی خایاندووە ، هەر لە(٩/ ١ /١٩٦١) - (٢٢/ ١ / ١٩٦٢) [٦٦].

وەك لەڕۆژ ژمێری (١٩٦٢) داو ، بەتایبەتی لە (٢٢ کانوونی دووەمی ١٩٦٢) دا ، دەنووسێت : (ئەمڕۆ وەعدەی موحاکەمەی محەمەد ئەمین بەگی جافە بۆ قەرزەکەم) و هەروەها دوا نووسین ، کە لەم بارەیەوە دەینوسێت لە (١ی شوباتی ١٩٦٢) دایە، کە تیایدا هاتووە : ((دووبارە مەحکەمەی محەمەد ئەمین بەگ بۆ ئیجرای ڕەسم) . ئیدی لێرە بە دواوە ، هیچ شتێکی دی لەم بارەیەوە نالێت . ئەوەشی کە زیاتر پەیوەست بێت بە خۆیەوەو لە درێژەی مانگی ئەیلولی(١٩٦١) دا ، نووسیبێتی ئەوەیە کە تیایدا هاتووە : (ئەمڕۆ چوومە باقوبە، ئەمری ئیداری ئیمامەت و خیتابەتم وەرگرت بۆ مزگەوتی مەجید بەگ . مەرسومی جمهوری ڕەقەم (٤٩٩) موئەڕەخ (٢٥ / ٩ / ١٩٦١) .یەکێکی دی لەو سەربوردانەی ، کە لە بارەی ئەوکاتەی ناوچەکەو شاری خانەقینەوە مەلا عارف باسی لێوەکردبێت ، ئەویش بریتیە لە دەستگیرکردنی چەند کادیرێکی (پارتی دیموکراتی کوردستان) لەلایەن دامودەزگا ئەمنیەکانی عێراقەوە لە شاری خانەقین . وەك لە بەشێکی نووسینەکەیدا هاتووە: (گرتنی جەماعەتی وەك ئەحمەد کەلاری و ڕەئوف قەیتەران و ئەحمەدی فەقێ محەمەد ئەمین و چەند کەسێکی تر). لە سەرەتای نیسانی (١٩٦٢) دا [٦٧]. بەڵام لە ڕۆژ ژمێری (١٩٦٣) دا ، بە زۆری لە سەرەتاکانی شوباتی ئەوساڵەوە تیایدا دەستی کردووە بەنووسین و لە ٨ی شوباتی دا نووسیویەتی: (سەورە لەسەر عەبدولکەریم قاسم کرا) ، بۆ ڕۆژی دواتر بەڕوونی دەنووسێت :(ئەمڕۆ عەبدولکەریم قاسم ئیعدام کرا لە دوای نیوەڕۆ ، هەر ئەمڕۆش قیستی دوکانەکەم دایە تاهیر ئەفەندی ، کە دەیکردە بیست و پێنج دینار). کەچی لە ١٠ی مارتدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە : (ئەمڕۆ ئیعلانی حوکمی لامەرکەزی بۆ کورد لە ئیزگەی بەغداوە بلاْوکرایەوە وەلێ درۆ دەرچوو) . لە ٩ی نیساندا ، باس لەوە دەکات ، کەچۆن کەسێکی وەك :(حەسەنی مەحموود سەقا بە ناهەق لەلایەن کاکەییەکەوە دەکوژرێت) و بەماوەیەك دوای ئەوەش لە ناو کەلاوەکانی (جەمیلە خان) ی نزیك ئاوایی (غێدان) ی ناوچەی بنکوورەداو لە (٢١ی نیسانی ١٩٦٣) دا ، کە دەکاتە ڕۆژی یەك شەممە مەلا عارف دەنووسێت :(چوار کاکەیی بە ناهەق دەکوژرێن) و دوای چەند ڕۆژێك ، لە لایەن کەس و کاریان و دانیشتوانی ناوچەکەوە تەرمەکانیان دەدۆزرێتەوە و هەروەها لە سەرەتاکانی ئایاردا مێژووی مردنی دوو کەسایەتی ناسراوی شاری خانەقین و ناوچەکە دەنووسێتەوە لەوانە: (وەفاتکردنی شێخ عەلی شێخ عارفی قەرەداغی بە شێوازێکی کتوپڕ) ، واتە ئیمام و خەتیبی مزگەوتی شێخ عەلی لە گەڕەکی (مەزرەرەعە)ی خانەقین ، کە بەناوی خۆیەوە ناونراوەو هەر خۆشی تا لە ژیاندابوو، زەویەکەی بۆ کڕیوەو لەسەری بونیادی ناوە ، کە دەبێتە باوکی دکتۆر عارف قەرەداغی و مامۆستایان : حامد و مەحموود و نەسرین و نازەنین قەرەداغی [٦٨]. هاوکات :(وەفاتکردنی فەقێ مەحموودی خدر ئاغای دەربەند فەقەرەیی لە سەعات دەو نیوی شەو و بۆ ڕۆژی یەك شەممەی پێنجی مانگی ئایاریش دەفن کرا)[٦٩] .

لەم ماوەیە بەدواوە وەك نووسین شتێکی ئەوتۆ لە بیروەریەکانی دا بەرچاو ناکەوێت . بەڵام لە (١٠ی حوزەیرانی ١٩٦٣)دا باس لەوەدەکات ، کە چۆن فەرمانڕەوایانی عێراق واتە: (حکومەتی بەعس ئیعلانی شەڕی لەگەڵ شۆڕشگێڕانی کورد کردەوە) . بەماوەیەکی دواتر و لە ١٨ی تشرینی دووەمیدا دەنووسێت : (سەورە کردن لەسەر جەماعەتی حەرەس قەومی و تێکدانیان و ڕێی شاری بەغدا مەنع کرا و مەنع تەجەول کرا) . کەچی بە هەفتەیەك دوای ئەوەو لە (٢٤ی تشرینی دووەمی ١٩٦٣) دا دەنووسێت :(دوای حەوت ڕۆژ ئەمڕۆ ڕێگای شاری بەغداد کرایەوە) . بەڵام لەگەڵ دەست پێکردنی ساڵی (١٩٦٤) دا ، هەندێ وردەکاری سادەی نووسیووە لەوانە : لە (٣١ی کانوونی دووەمی ١٩٦٤)دا نووسیویەتی :(مردنی ئەحمەدی کوڕی مەلا عەباس سەر لە ئێوارە لە

مزگەوتی حوسەینیەی شاری خانەقین) .کە خەڵکی ئاوایی شێروەندی ناوچەی (بنکوورە) بووە، هەر وەك لەچەند ڕۆژی داهاتوودا و لەچوارچێوەی یاداشتەکانیدا باسی لەوەکردووە ، کە چۆن لەگەڵ چەند کەسێکی تردا، بەمەبەستی سەرەخۆشیکردن لە مەلا عەباس دەچنە (شێرەوەند) ، بۆ نموونە لە (٤ی شوباتی ١٩٦٤) دا دەنووسێت :(ئەمرۆ لەگەڵ سەید حەسەن و جەماعەتێکی تر چووین بۆ ئاوایی (شێرەوەند) لای مەلا عەباس بۆ تەعزیەی ئەحمەدی کوڕی) ، بەچەند ڕۆژێکی دواتریش کورتەی هەواڵێکی ڕاگەیاندنەکانی ئەودەمانەی گواستۆتەوە بۆ ناو درێژەی یادداشتەکانی ، وەك لە(١١ی شوباتی ١٩٦٤) دا ، دەگێڕێتەوە کە: (ئەمشەو بەیانێکی موشتەرەك دەرچوو لە بابەت سوڵحی حکومەت و شۆڕشگێڕەکانی کورد ، کارێکی زۆر باشکرا). بە ماوەیەکی دواترو ئەوەی پەیوەست بێت بەناوچەکەو بارودۆخی ناوچەکەوە لە (٢٦ی نیسانی ١٩٦٤)دا ، باسی لە هاتنی هێزی پێشمەرگەی کوردستان کردووە بۆ ناو شاری خانەقین وەك ئەوەی دەنووسێت : (یەك پەل پێشمەرگە هاتە ناو شاری خانەقینەوە)، بەماوەیەك دوای ئەمەو وەك لە درێژەی نووسینەکانیدا دەردەکەوێت مەلا عارف توشی نەخۆشی ئەبێ و وەك خۆی دەنووسێت لە (٢ی تەمموزی ١٩٦٤) دا ، لە شاری بەغدا نەشتەرگەریەکی بۆ دەکرێت : (ئەمرۆ عەمەلیاتکرام لە سەعات یازدەی نیوەڕۆ) و بە هەفتەیەك دوای ئەوەو لە (٩ی تەمموزی ١٩٦٤) دا دەنووسێت :(ئەمرۆ لە مستەشفا دەرچووم) . هاوکات هەر لەو ڕۆژانەشدا ، هەواڵی شەهید بوونی پێشمەرگەی ناسراوی ناوچەی خانەقین کامەرانی کوڕی عەزیز پشتیوان (١٩٤٥- ١٩٦٤) بڵاودەکاتەوە، لە(١٦ی تەمموزی ١٩٦٤) دا دەنووسێت : (کامەرانی کوڕی کاك عەزیز پشتیوان کوژرا)[٧٠] . هەرچەندە ئەمڕۆژە لەگەڵ ڕۆژی شەهید بوونەکەیدا نایەتەوە، بەوەی کامەرانی عەزیز پشتیوان لە ڕێکەوتی (٣ی تەمموزی ١٩٦٤) دا شەهید دەبێت [٧١]. لە درێژەی مانگەکانی دوایدا جۆرێك لە هەرزانی و بوژانەوە دەکەوێتە بازاڕەوە، لەم ماوەیەدا مەلا عارف زۆر جەختی لەسەر ئەو وردە بابەتانە کردۆتەوەو لەوە بەدواوە شتێکی ئەوتۆی نەنووسیوە[٧٢].

بەڵام لە درێژەی ساڵی (١٩٦٥)دا ، زۆر بەکەمی یادداشتی ڕۆژانەی نووسیوە، بۆ نموونە لە (٧ی حوزەیرانی ١٩٦٥) دا باسی لە مردنی یەکێك لە بازرگانەکانی شاری خانەقین دەکات و دەنووسێت :(وەفاتکردنی حاجی فەتاحی بەزاز). بەماوەیەك دوای ئەوەش لەگەڵ کۆمەڵێك مەلای تری ناوچەکەداو بە مەبەستی بەشدار بوون ، لە کۆنگرەی زانایانی ئیسلامی سەردانی شاری بەغدای کردووە و بەسەریەکەوە یەك هەفتەی تەواویان پێ چووە ، بەوەی لە ٢٦ی حوزەیراندا دەنووسێت :(چوونمان بۆ بەغداد بۆ موئتەمەری ئیسلامی) و لە ٤ی تەممووزیشدا باسی هاتنەوەیان دەکات :(هاتنەوەمان لە بەغدا لە موئتەمەر) . یەکێکی دی لەو تۆمارکردنانەی ، کە باسی لە چالاکی هێزی پێشمەرگەی کوردستان کردووە ، کە چۆن لەو دەمانەداو بەشەو چوونەتە ناو شاری خانەقینەوەو چالاکیەکی گەورەیان ئەنجامداوە ، کە بۆ ئەو ڕۆژگارە کارێکی بێ وێنە بووە ، وەك ئەوەی لە (٢٤ی تشرینی دووەمی ١٩٦٥) دا نووسیویەتی : (ئەمشەو هێزی پێشمەرگە هاتنەناو مەزرەعەوەو لە نادی چوار کەسیان کوشت و دوو شورتەشیان کوشت) . وەك دەبینی لێرە بەدواوەو لە سنووری شاری خانەقین و ناوچەکانی چیای بەمۆوە چالاکی هێزی پێشمەرگەی کوردستان بەردەوامی خۆیان هەبووەو تەنانەت لەسەرەتای ساڵی (١٩٦٦)دا ، برەوی خۆی هەبووەو ناو بەناو بنکە سەربازی و ئەمنیەکانی حکومەتی عێراق لە ناو شارو دەورو بەریدا کراون بە ئامانج ، ئەوەتا لە شەوی (١١ی شوباتی ١٩٦٦) دا باسی لەوە کردووە:(ئەمشەو تەق و تۆق عەجایب بوو . بەڵام هیچ ئەسەرێکی نەبوو) . لە ١٤ی نیسانی هەمانساڵدا ، هەواڵی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە: (ئەمرۆ ئیزگەی بەغداد خەبەری دا ، کە دوێنێ ئێوارە لە سەعات حەوت و بیست دەقیقە یەعنی سەعاتێ

دوای مەغریب عەبدولسەلام عارف (١٩٢١- ١٩٦٦) و چەند کەسێکی تر لە تەیارە کەوتنە خوارەوەو وەفاتیان کرد) . بەلاّم لە ١٧ی نیساندا دەنووسێت :(عەبدولڕەحمان عارف (١٩١٦- ٢٤ / ٨ / ٢٠٠٧) کرایە ڕەئیسی جمهوریە). بەلاّم هەرکە دەگاتە مانگی ئاب و بەتایبەتی لە (٦ی ئابی ١٩٦٦) دا، هەواڵی دەست لە کار کێشانەوەی عەبدولڕەحمان بەزاز (١٩١٣- ١٩٧٣)ی سەرۆك وەزیرانی عێراق تۆمار دەکات و دەنووسێت : (عەبدولڕەحمان بەزاز ئیستیقالەی کرد) و بۆ چەند ڕۆژێکی دواترو لە ٩ی ئابدا ، قسە لەسەر ئەوە دەکات کە:(ناجی تالیب (١٩١٧- ٢٠١٢) تەشکیلی وەزارەتی کرد) . لێرەش بە دواوە ئەوەی کە زیاتر پەیوەست بێت ، بە ژیانی خۆی و بارودۆخی ئابووری خۆیەوە، لە بارودۆخێکی زۆر خراپدا دەژی و گلەیی گازندەیەکی زۆر لە وەزعی خۆی و حاڵی دەکات وەك دەنووسێت :(بە دەرەجەیەك وەزعی ئیقتصادیم تێك چووە . ئیقتدارم نەبوو پارەی شەکرو چای خواردنەکەم بدەم ، کە عیبارەت بوو لە یەك دینارو چوار سەد فلس)[٧٣].

هاوکات لە ڕاستیدا ڕۆژ ژمێرەکانی (١٩٦٧ ، ١٩٦٨ ، ١٩٦٩)ی شتێکی ئەوتۆیان تیا نەبوو بنووسرێنەوە . کەچی لە ساڵی (١٩٧٠) تەنها لە دوو سێ بڕگەیدا ، نەبێت بەهەمان شێوەی ئەوانەی پێشوو شتێکی ئەوتۆیان تیا نیە . تەنها ئەوە نەبێت کە لە ١١ی مارتدا نووسیویەتی: (بەیان درا بۆ حکومی زاتی کوردستان الحمد لله وصلی الله علی سیدنا والە) . هەروەها لە (٦ی نیسانی ١٩٧٠) دا ، هەواڵی مردنی کەسایەتی ناسراوی شاری خانەقین مەلا ئەحمەد فائیزی مودەریس (١٨٩٧ – ١٩٧٠)[٧٤] ی دەسنیشانکردووە : ((وەفات مەلا ئەحمەد فائزی مودەریس لە ئێوارەی پێش مەغریب بە نیو سەعات)). دوا بڕگەش لە (٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠) دا نووسیویە ، سەبارەت بەخۆی وەك تیایدا هاتووە: (ئەمڕۆ ئیمتیحان تەرفیعیم دا لە دیوانی رئاسەتی ئەوقاف لەگەڵ هەشت مەلای تردا ئەوانیش هەر بۆ تەرفیع بوو) . کەچی ڕۆژ ژمێری (١٩٧١) شتێکی ئەوتۆی تیا نەنووسیوە، بەلاّم ئەوەی ساڵی (١٩٧٢) بەهەمان شێوە لەیەك دووشوێنك دا نەبێت کە نووسینی تیا تۆمارکراوە، ئیدی شتێکی ئەوتۆ بەرچاو ناکەوێت ، بۆ نموونە لە (٢٩ی مارتی ١٩٧٢) دا ، باس لە کوڕو کچێکی خۆی دەکات ، کە ئەندامی (یەکێتی قوتابیانی کوردستان) بوون و لە بارەیانەوە نووسیویەتی :(ئیبراهیم و پەروین چوون بۆ شاری سلێمانی بۆ موئتەمەری ئیتحاد تەلەبە) . هەروەها لە ١١ی مانگی نیساندا باسی لەوە کردووە کە: (ئەمڕۆ لەگەڵ جەنابی مەلا عەباس و سەید ئیبراهیم دا چووین بۆ ئاوایی سەوز بلاّخ بۆ دەعوەتی مەلا عەزیزی محەمەدی شاواز)[٧٥] . هاوکات بەسەریەکەوە هەردوو ڕۆژ ژمێری (١٩٧٣ ، ١٩٧٤) شتێکی ئەوتۆی تیایاندا نەنووسیوە، بەلاّم لەڕۆژ ژمێری (١٩٧٥) دا هەرچەندە بەکەمی ڕووداوەکانی نووسیوەتەوە. بەلاّم ئەوانەی کە تۆماری کردوون تا ڕادەیەك ، بایەخی تایبەتی خۆیان هەیە لەوانە لە (٦ی مارتی ١٩٧٥) دا ، نووسیویەتی : (ڕێك کەوتنی شای ئێران لەگەڵ نائب ڕەئیس جمهوری عێراقدا) . بە چەند ڕۆژێك دواترو لە (١٣ی مارتی ١٩٧٥) دا بەڕوونی نووسیویەتی : (وەقفی قیتال لەبەینی پێشمەرگەو حکومەت). لە ٢٢ی مارتیشدا نووسیویەتی : (ئینهیاری پێشمەرگە دوای بەیانی مستەفا بارزانی بە فڕێدانی چەك) . دواتر لە ٣١ی مارتدا باس لە گەڕانەوەی کوڕێکی پێشمەرگەی دەکات بە ناوی (ئیبراهیم) ەوە، کە چۆن خۆی ڕادەستی حکومەت دەکات و چەك دادەنێت:(ئەمشەو ئیبراهیم لە ڕێگای سلێمانیەوە هاتەوە). هەر لەهەمان کاتدا و بەهەمان بۆنەوە، بە خەمێکی گەورەوە دەنووسێت :(زۆر مانگێکی شوم بوو بۆ کوردی قوڕ بەسەر)[٧٦].

تەوەری سێیەم/ دەستنووس و بەشێك لە نامەو خوتبەكانی مەلا عارف لە مزگەوتی مەجید بەگی شاری خانەقین :

جگە لە یاداشتە بایەخدارەكانی مەلا عارف ، كە زۆردڵنیایین لەوەی بەشێكی یەكجار زۆریان بە درێژایی ڕۆژگار تیاچوون ، چونكە ئەو زیاتر مێژوو و ڕووداوەكانی ڕۆژانەی لە دووتوێی ئەو ڕۆژ ژمێرانەدا ، تۆماركردووە ، كە بە بەردەوامی لە باخەڵی دابوون و هەندێك لەوانە نەماوون ، بەتایبەتی ئەوانەی كۆتایی سیەكان و سەرەتای چلەكانی سەدەی بیستەمی ڕابردوو ، كە ئەوكاتە ئەو وەك ئەندامێكی دیاری حیزبی هیوا لە ترۆپكی چالاكی و كاری ڕێخراوەیی دا بووە ، هاوكات مەلا عارف وەك كەسایەتیەكی ئایینی و لە بنەماڵەیەكی ناسراوی خوێندەواریی ڕۆژهەڵاتی كوردستان و باشووریدا، بە سەریەكەوە كۆمەڵێك دەستنووس و بەیاز و بابەتی بە نرخ و گران بەها ، لە نێونامەخانەی بنەماڵەكەیاندا هەبووە و نەوە لەدوای نەوە ، توانیویانە سوودیان لێ وەربگرن و وەك كەرەستە یەكی خاوی مێژوویی ماونەتەوە ، هاوكات بەشێكی یەكجار زۆریشیان بە هۆی ئەو هەموو گۆڕانكاری و ڕووداوە جۆر بەجۆرانەی ، كە بەسەر باشووری كوردستان و ناوچەكەو بەتایبەتی شاری خانەقین دا هاتوون ، زۆرێك لە مانەش تیاچوون و بوونەتە خۆراكی ئاگردانە بێ ڕەحمەكانی مێژوو . بەجۆرێك دەكرێت ، هەموو ئەمانە بەسەر چەند بابەتێكی هەمە جۆردا دەستنیشان و پۆلێنیان بكەین و وەك پێویست هەر هیچ نەبێت لێرەدا ئاماژە بۆ ناوی بەشێكیان بۆ بكەین . لەوانە : نامەی جۆر بەجۆر بە زمانی كوردی و عەرەبی و فارسی ، دەستنووسی جۆر بەجۆر بە هەمان ئەوزمانانەو لە بوارە گرنگەكانی زانستی فیلۆلۆجیا (فقه) ، نەحو ، سەرف و ڕەوانبێژی (بلاغە) ... تاد و هەروەها بە شێكی زۆریش لەوخوتبانەی دەگرێتەوە كە لە ماوەی بەر نوێژی و مەلایەتی كردنیدا ، بە هەردوو زمانی كوردی و عەرەبی ، بەتایبەتی ئەوانەیان كە لە مزگەوتی (مەجید بەگ) ی شاری خانەقین و هەموو ڕۆژانی هەینیەك بۆ كۆمەڵانی خەڵكی خوێندۆتەوە و هاوكات بە هەردوو زمانی كوردی و عەرەبی ناوەرۆكیانی شیكردۆتەوە . وەك ئەوەی هەریەك لەوانە لە شوێنی خۆیانداو بە پێی ناوەرۆك و تەمەنی مێژووییان ، تایبەت مەندیەكی بێ وێنەیان بۆ مێژوو مێژووی ناوچەكە هەیە و بە زۆریش دەستنووسەكانی خۆی و خانەوادەكەی بەپێی ئەوەی ئێمەمانان دیومانن و بەشێكیمان بۆكاری نووسین و بە دواداچوونی زانستی كۆپیی پێویستمان لە بەر گرتوونەتەوە ئەمانەن ، كە بەسەریەكەوە ، كردوومانەتە دووبەشەوە :

یەكەم / دەستنووسەكانی نێو نامەخانەو ئەرشیفەكانی مەلا غارف :

١- **تهذيب الكلام** : ئەمەیان بریتی یە لە دەستنووسێكی زۆر بەنرخ ، كە بە زۆری بە خەتی مەلا یەحیای باوكی مەلا عارف نووسراوەتەوە و لە ناو یەكیشدا، وەك چوار دەستنووسی سەربەخۆ دێتەوە بەرچاو و هاوكات چوارجارو لە شوێنی جیاوازدا بۆ هەریەكەیان بە: (بسم الله الرحمن الرحيم) دست پێ دەكات و لە كۆتایی یەكەمیاندا، كە بە ناونیشانی : (رساله عقائد)ەوەیە ، بەسەر یەكەوە بریتی یە لە (٤٥) لاپەڕە ، بە زمانی فارسی نووسراوە : (تمام شد نوشتن رساله عقائد لعمر النسفى اعلى الله درجتە عصر پنجشمە ٢٥ شهر محرم حرام سنه ١٣٥٠ براى فرزندى عارف وفقه الله تعالى .. يحيى ..)[٧٧] ، كە ئەمەش بۆ خۆی زۆر بە ڕوونی دیارە ، كە ساڵی نووسینەوەی دەكاتە (١٩٣١) زایینی ، دووەمیشیان : كە لە (٣٢) لاپەڕەی چڕوپڕ تر پێك هاتووە و بە هەمان شێوەو هەر بە : (بسم الله الرحمن الرحيم) دەست پێ دەكات و

کۆتاییەکەشی هەر زۆر ڕوونە کە دەسخەتی مەلا یەحیای باوکی مەلا عارفە ، بەهەمان شێوە بە زمانی فارسی نووسیویەتی : ((تمام شد کتاب تهذیب المنطق ازمؤلفات ملا سعید تفتازانی غفرالله لە تعجیب برای فرزندی عارف وفقە الله تعالی در اواخر عشر ثانی شهر رجب ١٣٤٩ صلی الله علی النبی محمد والە) ، ئەمەشیان نووسینەوەی بەرانبەر بە ساڵی (١٩٣٠) زایینی [٧٨] . بەڵام بەشی سێیەمیان کە لە (٢٢) لاپەڕەی دەستنووس پێك هاتووەو بەسەر یەکەوە پەراوێزێکی زۆریشی لەگەڵدا نووسراوتەوە ، هەر بە دەسخەتی مەلا یەحیا خۆیەتی و بە : (بسم الله الرحمن الرحیم) دەستی پێکردووەو لە کۆتایشدا بە زمانی فارسی نووسیویەتی : (تمام شد رسالە وضع از مصنفات مرحوم ملا ابوبکر میر روستمی در شهر رجب ١٣٤٩) . بەڵام چوارەمیان کە (٢٥) لاپەڕەی تەواوە و کەمتر لەوەی پێشووتر پەراوێزی پێویستی بۆکراوە ، هەر لە دانراوەکانی مەلا ئەبو بەکری میر ڕۆستەمیەو وەك ئەوانی پێشووتر بە سەرەتا : (بسم الله الرحمن الرحیم) دەستی پێکردووە و بەهەمان شێوەی پێشوو هەر بە زمانی فارسی ولە کۆتاییی دەستنووسەکە دا نووسیویەتی : (تمام شد رسالة استعارة از مؤلفات ملا ابوبکر میر روستمی بتاریخ شهر رجب ١٣٤٩)[٧٩] .

٢- **التجوید ومخارج الحروف** : ئەم دەستنووسە بە زۆری بە زمانی عەرەبی نووسراوەتەوە و بەسەریەکەوە لە (١٩) لاپەڕەی تەواو پێك هاتووە ، بەڵام لە زۆربەی لاپەڕەکانی دا ، پەراوێزێکی ڕوون و چڕو پڕی وەك ڕاڤە و لێك دانەوە بۆ لێ تێگەیشتنی ناوەرۆکەکەی کراوە ، بەدڵنیاییەوە و بە پێی شێوازی خەت و نووسینەکەی ، لە نووسینی مەلا یەحیایە ، هاوکات لە کۆتایی زۆرێك لە لاپەڕەکانیدا ناوی (یحیی) بە ڕوونی نووسراوە [٨٠].

٣- **کتاب انموذج او شرح انموذج** : ئەم دەستنووسە گرنگە کە بە زۆری بە زمانی عەرەبی و لە هەندێك شوێنی دا فارسی تیا بەرچاو دەکەوێت و دەستنووسەکە زیاتر لە بواری زمانەوانی و زانستی نەحو سەرفدایە و بەم شێوەیە دەست پێ دەکات : کتاب انموژج : بسم الله الرحمن الرحیم : الحمد لله الژی جعل العربیە مفتاح البیان ... الخ). ئەمەش هیچ گومانێکی تێدانیە ، کە لە نووسینی مەلا یەحیای باوکی مەلا عارف خۆیەتی و بەسەریەکەوە و بە پێی ژمارەی ئەولاپەڕانەی لە بەردەستدایە ، نزیکەی (١٩٠) لاپەڕەی قەبارە و شێوە مام ناوەندیە ، لە زۆر شوێنیشیدا بۆ لێ تێگەیشتنی ناوەرۆکەکەی ، تاڕادەیەك پەراوێزی زۆر گرنگی بۆ کراوە و وەك پێویست خوێندنەوەی بۆکراوە ، هاوکات لەدەیان شوێنیدا، بەتایبەتی لە پەراوێزەکانی دەستنووسەکەدا ناوی (ملا یحیی) بە خەتی شکستە نووسراوەتەوە . بۆ نموونە لە شوێنێکداو بە زمانی فارسی بە مۆری چاپکراوی مەلاعارف ، کە پێ دەچێت ئەویش هەر لە نووسینی مەلا عارف خۆی بێت نووسراوە : (بتاریخ قهر روز چهار شنبە دوم شهر جمادی الپانیە سنە ١٣٤٥ ملا عبدالحکیم کیلە گلدنی درخانقین وفات یافت). واتە لە مێژووی ڕۆژی چوارشەمەی دووەمی مانگی جەمادی دووەمی ساڵی (١٣٤٥) ی کۆچی ، مەلا عەبدولحەکیمی کیلە گلدەنی لە خانەقین کۆچی دوایی کرد ، ئەم مەلا عەبدولحەکیمەش بە پێی گێڕانەوەی ئایش خانی کچی مەلا سەید حەکیمی خانەقینی خەڵکی گەڕەکی (پاشاکۆپری) شاری خانەقین بوون و تەنها سێ کچی هەبووە، یەکێکیان ناوی (حەمیدە) بووە[٨١]. ساڵی مردنەکەشی بەرانبەر بە ساڵی زایینی دەکاتە (١٩٢٦) زایینی . هەروەها لە پەراوێزێکی تر داو هەر بە زمانی فارسی نووسراوە : (سنندج شهریست محل و مرکزحکمران ولایت کردستان و مشهور است بە (سنە) اباد باد) . واتە سەنەندەج شارێکە ، کە دەبێتە شوێن و ناوەندی فەرمانڕەوایەتی ویلایەتی کوردستان و بە

(سنه ئاباد) بە ناوبانگە . هاوکات لە هەمان لاپەڕەو بە هەمان پێنووس و هەمان خەت کە هیچ گومانی تیادا نیە ، کە لە نووسینی مەلا یەحیایە و ساڵی ١٣٤٥ ی کۆچی بەرانبەرە بە ساڵی (١٩٢٦) نووسراوە : (بتاريخ روز ضهار شنبة بيستم شهر صفر سنة ١٣٤٥ ختم شد نوشتن كتاب شرح انموذج از دست يحيى سنندجى براى نور ضشمى عارف اعطاه الله الكرامة الدارين مع سائر اولادى امين .. در خانقاه مرحوم شيخ عمر قدس سره در شهر خانقى .. يحيى) . بەهەمان شێوەو هەر لە تەنیشتی نووسینەکەی مەلا یەحیاوە و بە زمانی فارسی نووسراوە : (تمام شد كتاب انموذج از دست حقير يحيى سنندجى در روز ضهار شنبة بيستم شهرالمظفر سنة ١٣٤٥) . دوا بەدوای ئەمەش مەلا یەحیا بەیتێك شیعری کوردی و تێکەڵ بە فارسی لە کۆتایی دەستنووسەکەیدا نووسیوە و ، تیایدا باسی لەوەکردووە ، کە ئەو بەسەد غەمزەو نازەوە کتێبێکی نووسیوە و پێوەی ماندوو بووە و شەونخونی بەدیارەوە کێشاوە کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دەترسێت ڕۆژێك دابێت بە نرخی پیاز بفرۆشرێت :

(كتابى نوشتم بصد غمزەو ناز

كە ترسم فروشند بنرخ پياز)[٨٢].

٤- **تشريح الافلاك** : ئەم دەستنووسە کە بەسەریەکەوە لە (٣٤) لاپەڕە پێك هاتووەو پەراوێزی زۆری بۆ کراوە و بەزمانی عەرەبی نووسراوەو . لە ڕەسەندا لە نووسینی نووسەرێکە بەناوی : (بەهادینی عاملی) یەوە ، وەك لە سەرەتاکانیدا دەنووسێت : (فيقول الفقير الى الله الغنى بهاءالدين العاملى عفى الله عنه) . بەڵام ئەمەی کە لەناو دەستنووسەکانی مەلا عارف دایە ، زیاتر بەخەتی مەلا یەحیای باوکی مەلا عارف نووسراونەتەوە و وەك پێویست ڕاڤەو پەراوێزی بۆ نووسیوە [٨٣].

٥- **البلاغة** (**الاستعارة**) : ئەمەش یەکێکە لە دەستنووسە گرنگەکانی نێو کتێبخانەکەی مەلا عارفی ئەردەڵانی و بەزۆری باس لە لایەنی (ڕەوانبێژی) دەکات و دەقە ڕەسەنەکەی بە دەستی (عەبدوڵلا ئەورامانی (دوور نیە هەورامانی بێت) نووسراوەتەوە و ، بەسەریەکەوە پەراوێزێکی یەکجار دەوڵەمەندی بۆکراوە و لە (٣٥) لاپەڕەی قەبارە گەورە پێك هاتووە و سەرەتاو پێش ئەوەی بچیتە ناووردەکاریەکانی دەستنووسەکەوە ، بە لاپەڕەیەك پێشەکی و بەهەردوو زمانی عەرەبی و فارسی لە سەر بە شەکانی : (الاستعاره) نووسراوەو بەسەر سێ بەشدا پۆلێنی کردووە . بۆ نموونە لە کۆتایی پێشەکیەکەیدا نووسیویەتی : (حررته شهر محرم الخير سنة ١٣١٦ م ياضياء الدين) ولەلایەکی تریشەوەو بە چەند دێرێك پێش ئەوە بە زمانی کوردی نووسراوە : (پیتکاری حاشيه ملا احمد فنارى) و بەم شێوەیە دەست پێ دەکات : (بة بسم الله الرحمن الرحيم نستعين) . لە کۆتایشدا بە زمانی عەرەبی نووسراوە : (قدتمت الرسالة المسماة الاستعارة بعون الملك الوهاب بيد الحقير الفقير اقل الطلاب عبدالله الاورامانى الاصل فى خدمة الاستاذ الكامل فى العلم والحلم الجناب السيد محمد صادق الكلنجى نصره الله الى مديد الزمان ياارحم الراحمين سنة ١٣٠٦)[٨٤] .

٦- **علم الحساب** : ئەم دەستنووسەیان لە (١٠٦) لاپەڕەی قەبارە مام ناوەندی پێك هاتووەو بەزۆری لە بواری زانستی : (بیرکاری ، ئەندازە ، جوگرافیا ، فەلەك ... تاد) دایەو تابڵێی دەستنووسێکی گرنگ و بایەخدارە و بە خەتێکی زۆر ڕوون و جوان نووسراوەتەوە ، کە هەڵدەگرێت لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی شارەزایانەی بۆ بکرێت ، بە تایبەتی بۆ ئەوانەی کە شارەزاو پسپۆری زانستی دەستنووسن . هاوکات ئەم دەستنووسە وەك چۆن لە بواری جۆر بەجۆری زانستی دایە ، لەگەڵ ئەوەشدا چەند کەسێکی جیاواز

نووسیویانەتەوەو هەیەکەو بە پێی ئەزموون و تایبەتمەندی خۆی لە سەر بابەتەکەو وردەکاریەکانی دواوە و بە درێژایی ڕۆژگار و لە شوێنی پێویستدا پەراوێزیان بۆ کردووە .

دووەم / خوتبەو نامەکانی نێو دەستنووسەکانی مەلا عارف :

١- **خوتبەکانی** : زۆربەی زۆری خوتبەکانی مەلا عارف بە زمانی کوردی و عەرەبی نووسراونەتەوە و زیاتر ئەوانەیان دەگرێتەوە ، کە تائێستا ماونەتەوەو بە درێژایی ئەو ماوەیەی ئیمامت و وتاری داوە لە مزگەوتی (مەجید بەگ) ی شاری خانەقین دا بۆ کۆمەڵانی خەڵك و دانیشتوانی شارەکە ، لەگەڵ ئەوەشدا بەشێکی زۆرکەمیان نەبێت ، مێژوو و ساڵی وتنەوەیان دیاری نەکراون و ژمارەیەکی یەکجار زۆریشیان بەهۆی هەستیاری ناوچەکەو شارەکەوە ، نەتوانراوە وەك پێویست ئەرشیف بکرێن و لەناو چوون بپارێزرێن ، بەڵام بەزۆری هەموو خوتبەی ئاساین و تەنها وەك ڕێنمایی و ئیرشاد کردنی کۆمەڵانی خەڵك ئامادەی کردوون . وەکیتر زیاتر بایەخ و گرنگیشیان لەوەدا دەردەکەوێت ، کە لە شارێکی وەك خانەقین دا ، کە بەبەردەوامی پرۆسەی تەعریب و چاودێری وردی دەزگا ئەمنیەکانی حکومەتی عێراقی لەسەربووە ، کەچی ئەو توانیویەتی خوتبەکانی خۆی لە قۆناغ و ماوەیەکی دوور و درێژدا بە زمانی کوردی بڵێتەوەو بە زمانێکی کوردی پاراو بیان نووسێتەوە و بەزۆری بۆ هەریەکەشیان کورتەیەکی بە زمانی عەرەبی کردۆتە پاشکۆ ، هەرچەندە لە کاتی نووسینەوەو تۆمارکردنیانی دەقەکوردیەکانی دا کۆمەڵێك زاراوەو وشەی عەرەبیان تێ کەوتووە .

٢- **نامەکانی** : بەزۆری و بەسەریەکەوە بریتین لە: کۆمەڵێك نامەی جۆر بەجۆر بەزمانەکانی : کوردی ، عەرەبی و فارسی و هەریەکەشیان لە هەلومەرج و قۆناغێکی جیاواز و تایبەتدا نووسراون و هاوکات زیاتر پەیوەندیان بەبابەت و بۆ مەبەستی دیاری کراو نووسراون و تەنها لە دەست نووسی مەلا عارف نین ، بەڵکو بەشێکیان هی باپیری واتە مەلا عەبدولعەزیز و ئەوانی تریشی بەزۆری لە نووسینی مەلا یەحیای باوکی و هاوکات بەشێکی زۆریشیان لە نووسینی مەلا عارف خۆیەتی یان لە خەڵکانی ترەوە بۆی هاتوون و لە نێو دەستنووس و ئەرشیفەکانیدا کەڵەکە بوون ، زۆر دڵنیاشم لەوەی ، کە ژمارەیەکی یەکجار زۆریان بە درێژایی ڕۆژگار و بە هۆی بارودۆخی کوردستان و ناوچەکەوە لە ناوچوون و یان بوونەتە خۆراکی ئاگردانەکان و بە جۆرێك هەڵ دەگرن لێکۆڵینەوەو بابەتی سەربەخۆیان لە سەر بنوسرێت ، وەك لە داهاتوودا دەگەڕێینەوە سەریان و . بە جۆرێك لێرەداو وەك نموونەیەك ، لێکۆڵینەوەکەمان بە دەقی نامەیەکی مەلا ئەحمەدی فائیزی مودەریس (١٨٩٧ -١٩٧٠) ، کە ئیمام خەتیبی مزگەوتی گەورەی شاری خانەقین بووە کۆتایی پێ دێنین، کە بەزمانی کوردیەو لە کاتی خۆیدا بۆ مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقینی نووسیوە. بەڵام لە ئیمزای خۆی زیاتر ڕۆژ و ساڵی نووسینەوەی بەسەرەوە نیەو بەم شێوەیە :

(سعادەت مەئاب نەجابەت ئیکتیساب ...

جەنابی مەلاعارف پاش تەقدیمی ئیحترامات لایقەن عرضم ئەمەیە ، کە سماعە بچووکەکە ڕەوانە بفەرمووی ، بە ئەمانەت بۆ حوسەینیە ، چەند ڕۆژێ بە موناسەبەتی تەعزیەی موحەڕەم . ئیتر سەلەفا تەشەکورت ئەکەین ، بژیت بە سەربەرزی دینو دنیا ... ئیمزا : ئەحمەد فائیزی مودەڕیس...)[٨٥] .

لیستی پەراوێزو سەرچاوەکان :

١- مەلا محەمەدی جوانڕۆیی : مەلا محەمەدی کوڕی مەهدی کوڕی هادی کوڕی محەمەد سادقی حوسەیینی ..... جوانڕۆیی (١٢٨٥ ك - ١٣٥٧ ك / ١٨٦٨- ١٩٣٨) زانا و کەسایەتیەکی ئایینی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بووە ، لە ناوچەی هەورامان و شار و دێهاتەکانی : (سنە ١٣١١ی کۆچی - ١٨٩٣ی زاینی ، دشە ١٣١٢ی کۆچی - ١٨٩٤ی زاینی ، کەسنەزان ١٣١٥ی کۆچی - ١٨٩٧، کەوڵە ١٣١٨ ی کۆچی - ١٩٠٠ی زاینی) . کە تیایاندا بەزۆری سەرگەرمی تەدریس و خوێندن بووە، هەروەها سەبارەت بەدێهاتەکانیش بۆ نموونە لەگەڵ تەواوکردنی هەر نووسینێکیدا لەپەراوێزیاندا ، بە ڕوونی نووسیویەتی : (قریة من محال کردستان حینما کنت مدرسا عام او سنة ....الخ) ، پاشان لە دەوروبەری شاری جوانڕۆوە هاتۆتە گوندی بیارەی باشووری کوردستان و ماوەیەك ، لەوێش وەك لە پەراوێزی زۆرێك لە دەستنووسەکانیدا دەردەکەوێت ، سەرگەرمی تەدریس و نووسین و زانستە شەرعیەکان بووەو هەر لێرەوە و : (لە کۆتایی ژیانی شێخ عومەری زیائوددیندا، بەفەرمانی ئەو لە بیارە و ناوچەی هەورامانەوە هاتۆتە گەرمیان و لای حەسەن بەگی سلێمان بەگی جاف سەرگەرمی تەدریس و ئیمامەت بووە) ماوەیەکیش هەر لە گەرمیان و لە کەلاری کۆنی ئەودەمانەدا نیشتەجێ بووە و بەپێی پەراوێزی بەشێك لە دەستنووسەکانی بۆ ماوەیەکیش چۆتە شاری کەرکووك و لەساڵانی دواتردا هەر لە کەلار ، بەخت وا یاوەری دەبێت ، لەگەڵ تەیبەخانی کچی شێخ ئەحمەدی کوڕی شێخ قادری (١٨٩٧- ١٩٧٦) کەلار دا ، ژیانی هاوسەریی پێکەوە دەنێت و دواتر لە گەرمیان و ناوچەی بنکورە و تەنانەت شاری خانەقین دا بە: (حاجی مەلا محەمەد) شۆرەت و ناوبانگی ڕۆیشتووە . لە (١٩٣٨)دا کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) نێژراوە . بڕوانە : (دەسنووسەکانی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٢- مەلاسەید حەکیمی خانەقین : ساڵی (١٨٩٢) لە گوندی (هویە) ی سەر بە شاری سنە لەدایك بووە، بەمەبەستی خوێندن زۆر ناوچەی کوردستانی ڕۆژهەلات و باشووری گەڕاوەو وەکو ئەڵێن : لای مەلا گچکەی هەولێر ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتوە و بۆ یەکەمین جار لە شارۆچکەی (قزرابات) و مزگەوتی مەحموود پاشای جاف دامەزراوە، پاشان چۆتە خانەقین و لە مزگەوت و تەکیەی (شێخ فەتاح) بۆتە ئیمام و خەتیبی ئەو مزگەوتە . هاوکات دەرسی بە خوێندکارەکانی وتۆتەوە و هەر لە شاری خانەقیندا ژیانی هاوسەری پێکەوە ناوە ، وەکو چالاکی و کاری سیاسی لە دەستەو ئەندامە سەرەتاییەکانی حیزبی هیوا و پارتی دیموکراتی کورد و حیزبی ڕزگاری کورد بووە لە (١٤/ ١٢/ ١٩٥٧) دا هەر لە خانەقین کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) نێژراوە . بڕوانە : ئەحمەد باوەڕ ، دۆزی کورد لە پەیوەندیەکانی عێراق و ئێراندا ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، چ٢ ، (سلێمانی : ٢٠١٤) ، ل.٢٠٧

٣- مەلا محەمەدی قزڵجەیی : ساڵی (١٨٩٥) دا لە (مەهاباد) دایك بووە ، باوکی مامۆستای مزگەوت بووە لە هەمان شار و هاوکارێکی سەرەکی سمکۆی شکاك بووە سەرنووسورو بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی (کورد)ی زمانحاڵی شۆڕشەکەی بووە ، پلەکانی خوێندنی لە نێوەندی بنەماڵەکەی خۆیەوە دەست پێکردووە و بۆ خوێندن زۆر ناوچەی کوردستان گەڕاوە و ماوەیەك ، چۆتە میسر و لە قاهیرە خوێندوویەتی . پاش گەڕانەوەی لە شاری بەغدا نیشتە جێ بووە ، لێرە بە دواوە سەرگەرمی تەدریس و وانە وتنەوە بووە ، سەرەڕای دانانی کتێب گەلێك نووسین و بابەتی هەمەجۆری لە گۆڤارە بە رچاوەکانی ئەوکاتەدا بلاّو کردۆتەوە و بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی شیعری نووسیوە ، لە کۆلێژی شەریعەی شاری بەغدا دەرسی وتۆتەوەو لە مزگەوتی حوسێن پاشاو شبلی پێش نوێژی کردووە . لە (١٤ی ئەیلولی ١٩٥٩) دا کۆچی دوایی کردووە : بڕوانە : (عومەر عەبدولعەزیز ، مەلا محەمەدی قزڵجەیی زاناو ڕۆشنبیرو ڕۆژنامەنووس ١٨٩٥ -١٩٥٩ ، (سلێمانی : ٢٠١٥) ، ل ٢٥- ٧٤ ، عبد الكريم محمد المدرس ، علماؤنا فی خدمة العلم والدين ، عنی بنشره : محمد علی

القرداغی ، (بغداد : ١٩٨٣) ، ص ٥٢٢- ٥٢٣ ، کەمال مەزهەر ئەحمەد ، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا ، (بەغدا : ١٩٧٨) ، ل ٧٩ ، بابا مردوخ روحانی ، تاریخ مشاهیر کرد ، (تهران : ١٣٨٢) ، ل ٣٩٢ – ٣٩٣) .

٤- مەستورەی کوردستانی ، مێژوی ئەردەلان ، وەرگێڕانی : مامۆستا هەژار، (تهران : ١٣٨١) ، ل ٦٥ ، ٦٧ ، ٧١ .

٥- شێخ محەمەدی خاڵ : ساڵی (١٩٠٤) لە سلێمانی لە دایك بووە ، قۆناغەکانی خوێندنی ئایینی پاش مردنی باوکی هەر لەم شارەو لە ژێر چاودێری شێخ ئەمینی خاڵدا دەست پێکردووە، دوای مردنی بۆتە جێنشینی و بەمەبەستی خوێندن چۆتە ولاّتی میسر . لە زۆر شارو شارۆچکەی کوردستاندا قازی بووە . هاوکات ئەندامی کۆڕی زانیاری عێراق و زانیاری کورد و ئەندامی یەکێتی نووسەرانی کورد بووە ، لە تەمەنی (٨٥) ساڵی و لە (١٩٨٩) دا کۆچی دوایی کردوە ، لە بەرهەمەکانی بە زمانی کوردی و عەرەبی : تەفسیری خاڵ ، فەرهەنگی خاڵ ، پەندی پێشینان ، موفتی زەهاوی ، البیتوشی ، الشیخ معروف النودیهی ، بابا تاهیری هەمەدانی ، ناڵەی دەروون ، فەلسەفەی ئایینی ئیسلام ، سەید جەمالە دینی ئەفغانی ، مەلا محەمەدی خاکی بڕوانە: (بابا مردوخ روحان ، تاریخ مشاهیر کرد ، جلد دوم ، (تهران : ١٣٨٢) ،ل ٥٤٨- ٥٥٠) .

٦- مەلا محەمەد سەعیدی دێلێژەیی : ساڵی (١٨٨٦) لە بنەماڵەیەکی ئایینی شاری سلێمانی لە دایك بوە و لای باوکی قورئانی پیرۆز و زۆربەی زانستە شەرعیەکانی خوێندوە و دوای تەواو کردنی خوێندن لە مزگەوتی (خوم خانە) ی سلێمانی دامەزراوە . بەلاّم زوو تووشی نەخۆشی ئەبێ و لە (١٩٤٥) دا مردوە . بڕوانە :(عبد الكريم المدرس ، علماؤنا فی خدمة العلم والدین ، ص ٥٣٩ -٥٤٠).

٧- شەجەرەیەکی دەستنووسی مەلا عارف ، بە ئیمزای خۆی و لە (٢٧ / ٥ / ١٩٧٣) دا نووسیویەتی .

٨- دەقی نووسینی ئەو ئیجازەیەی مەلا عارف بەخۆم لە بنەماڵە کەیانەوە وەرم گرتوە (ا - ب نووسەر) .

٩- سەردانی مەیدانی نووسەر بۆ سەر ئارامگای مەرحووم مەلا محەمەدی جوانڕۆ ، خانەقین ٢٢/ ٥ / ٢٠١٣ .

١٠- دەستنووسێکی مەلاعارف ، ٢٧ / ٥ / ١٩٧٣ .

١١- دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی کوڕی مەلا عارفدا ، خانەقین ٢/ ٥ / ٢٠١٤ .

١٢- هوزان باجلان ، فی ذکری الثامنة لرحیل مفتی خانقین والعالم الجلیل ملا عارف یحیی ، خانقین (جریدة) ، جریدة ثقافیة سیاسیة عامة ، العدد (٣٠) ، ٢٠٠٧ .

١٣- مستەفا نەریمان : چای و چا نەخۆرەکانی خانەقی ، هاوکاری (ڕۆژنامە)، ژمارە (٨٦٢) ، ٢٣/ ١٠ / ١٩٨٦ .

١٤- انظر : مدیریة الاعاشة العامة ، هویة توزیع خبز الاعاشة ، رقم الهویة (١١٧) ، رقم المخبز (١٠) .

١٥- دەستنووسە تایبەتەکانی مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا .

١٦- دفتر الخدمة العسکریة ، الرقم ٣٦٧ ، رقم التسلسل (٢٣) ، اسم اللجنة : تجنید خانقین ، الاسم : عارف ابن یحیی ، المهنة : طلبة العلوم الدینیة ، طبع فی مطبعة الحکومة ، (بغداد : ١٩٣٩) ، ص ٤ .

١٧- دەستنووسە تایبەتەکانی مەلا عارفی مەلا یەحیا .

١٨- عەلائەدین سەجادی ، ڕشتەی مرواری ١ ، (چاپی ئێران : ١٣٨٦) ، ل٣٠٣ ، ڕشتەی مرواری ٢ ، ل ٨٩١ .

١٩- بیرەوەری و دەستنووسەکانی مەلا عارفی مەلا یەحیا .

٢٠- هوزان باجلان ، فی ذکری الثامنة لرحیل مفتی خانقین والعالم الجلیل ملا عارف یحیی ، جریدة خانقین ، المصدر السابق.

٢١- دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی مەلا عارف ، خانەقین ، ٤ / ٣ / ٢٠١٥ .

٢٢- هوزان باجلان ، فی ذكری الثامنة لرحيل مفتی خانقين والعالم الجليل ملا عارف يحيی ، جريدة خانقين ، المصدر السابق ، ديدەنی تايبەت لەگەڵ مەلا ئازاد مەلا عارف ، خانەقين ، ٤/ ٣ / ٢٠١٥ .

٢٣- ڕەشيد باجەلان : لە ساڵی (١٩٢٠) دا لە گوندی (تازە شار) ی ناوچەی (بنكوورە) لە دايك بووە ، خوێندنی سەرەتايی ، ناوەندی و دواناوەندی و قۆناغی زانكۆيی لە خانەقين و بەعقوبە و بەغدا تەواو كردووە، لەگەڵ عەزيز پشتيوان و محەمەدی ئەمين دەربەند فەقەرەيی و چەند كەسێكی تردا حيزبی (برايەتی) يان دامەزراندووە، دوای هەڵوەشانەوەی پەيوەندی كردووە ، بە حيزبی (هيوا)ەوەو لەڕێگای هەريەك لە سەيد تاهيری هاشمی و ئيبراهيمی نادرييەوە پەيوەنديەكانی نێوان هيواو لقی (ژ . ك) لە ناوچەی كرماشان و كەڵهوڕ هاتۆتە كايەوە ، دوای هەڵوەشانەوەی هيوا لە (١٩٤٥) دا ، بەشداری كۆنگرەی دامەزراندنی (حيزبی ڕزگاری كورد) ی كردووە و بە ئەندامی كۆميتەی ناوەندی هەڵبژێردراوە، لە (١٦ی ئابی ١٩٤٦) دا لە دەستەی دامەزرێنەرانی (پارتی ديموكراتی كورد) بووە لە بەغداو بەئەندامی كۆميتەی ناوەندی هەڵبژێردراوە ، جگە لە چالاكی حيزبی ماوەيەك پارێزەری و حاكمی شارەكانی : خانەقين ، بەعقوبە ، كەركووك ، شارەبان ، بەسرە ، حللە ، عيمارە ، كازميە ، روسافە بووە و لە حوزەيرانی (١٩٨٣) دا خانەنشينكراوە و لە (١٩٨٨) دا دووبارە هێنراوەتەوە ناوژيانی وەزيفی و كراوەتە قازی دادگای تاوانەكان و لە كۆتايی (١٩٩٢) دا دەسبەرداری وەزيفە بووە، پاشماوەكانی ژيانی بە خوێندنەوە بەسەر بردووە و لە (١٦ شوباتی ٢٠٠١) دا ، لە بەغدا كۆچی دوايی كردووە بڕوانە: (سديق ساڵح ، لە كتێبی : بەهار ڕەشيد باجەلان ، ڕەشيد باجەلان تێكۆشەرێكی دێرينی كوردايەتی ١٩٢٠-٢٠٠١، (سلێمانی : ٢٠٠٩)، ل ١٣- ١٦) .

٢٤- عەزيز پشتيوان : ساڵی (١٩١٢) لە گوندی (پيران) ی سەر بەخانەقين هاتۆتە دونياوە ، خوێندنی سەرەتايی ، ناوەندی ، دواناوەندی و خانەی مامۆستايانی لە بەغدا تەواو كردووە . لە (١٩٣٢) دا بۆتە مامۆستاو بەهۆی پەيوەندی سياسيەوە بۆ باشووری عێراق دوورخراوەتەوە، لە (١٩٣٧) گەڕاوەتەوە خانەقين . ئەندامی يانەی سەركەوتن ، پارتی هيواو دواتر پارتی ديموكراتی كوردستان بووە ، لە (١٩٥٩)دا ئەندامی كۆنگرەی مامۆستايانی شەقلاوە بووە ، لە (٧ی ئابی ٢٠٠١) دا كۆچی دوايی كردووە . بڕوانە : (مستەفا نەريمان ، مامۆستا عەزيز پشتيوان و ٨٢ ساڵی تەمەنی تێكۆشان و كوردايەتی ، ڕەنگين ، ژمارە (٦٥) ، ١٩٩٤ ، ل ٨- ٩ ، محەمەد فاتح ، پەرەسەندنی ژيانی سياسی لە كوردستانی باشوور ، (هەولێر : ٢٠١٤)، ل ٣٩٢- ٣٩٣) .

٢٥- مەلا ئەحمەدی دەككە : كوڕی مەلا عەبدوڵلا ئيبراهيمە ، ساڵی (١٨٨٠) لە گوندی (پرێس) ی سەر بە (هەڵەبجە) لەدايك بووە ، لە زۆر ناوچەی كوردستان خوێندوويەتی لەوانە بيارەو كەركوك ، يەكێك لە مامۆستاكانی مەلا مەحموودی مەزناوی بووە و لە (گەلاوێژ) دا بەرهەمی بلاّو كراوەی هەيە ، ماوەيەكيش لە كەلار و ناو بەگزادەكانی جافدا ماوەتەوە و بەكاری تەدريس و ئيمامەتەوە سەرگەرم بووە ، دواتر چۆتە گوندی (دەككە) ی حاجی برايم بەگی جاف و تا (١٩٥٨) لەوێ ماوەتەوە ، پاشان چۆتە خانەقين و لە (١٥ی ئەيلولی ١٩٥٩) دا كۆچی دوايی كردووە و لە گۆڕستانی (پاشا كۆپری) نێژراوە . بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی ، ئەلبوومی كەشكۆڵ ، ب ١ ، (هەولێر : ٢٠٠٨) ، ل ١٧٨- ١٨٠.

٢٦- ئەحمەد باوەڕ، خەباتی سەربازێكی ون لە پەراوێزی كوردايەتيدا ، ڕامان ، هەولێر ، ژمارە (١٨٠) ، ٢٠١٢ .

٢٧- مستەفا نەريمان : ساڵی (١٩٢٥) دا لە كفری لەدايك بووە ، بەرەسەن لە بنەماڵەی پير خدری شاهۆن و خوێندنی سەرەتايی ، ناوەندی و دواناوەندی لەكفری و كەركوك تەواوكردووە ، پاشان خانەی مامۆستايان لە بەغدا و لە گەلێ شوێنی وەك : كەلار، كفری ، كەركوك و بەغدا مامۆستا و سەرپەرشتياری پەروەردەيی بووە ، سەرەڕای بلاّوكردنەوەی چەندين كتێب و نووسين لە بواری جياوازدا ، ئەندامی (هيوا) بووە و، دوای خانەنشين بوونی لە بواری ڕۆژنامەوانيدا

کاری کردووە و لە (٢٧/ ٥/ ١٩٩٥) دا لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە بڕوانە: (مستەفا نەریمان ، بیروەریەکانی ژیانم ، (بەغدا : ١٩٩٤) ، ل ٢٤، جمال بابان ، اعلام کرد العراق ،(السلیمانیة : ٢٠٠٦)، ص ٨٠٤) .

٢٨- مستەفا نەریمان ، چەردەیەك لە بیرەوەریەکانی مامۆستا ڕەشید باجەلان ، ڕەنگین، ژمارە (٦٠) ، ساڵی چوارەم ، ١٩٩٣ ، ل ٤٢ .

٢٩- دەروێش حوسێنی خانەقین : ساڵی (١٨٩٥) لە سنە لە دایك بووە. خوێندنی لە حوجرە تەواو کردوە و دواتر هاتۆتە سلێمانی و هەندێ جار بە (فەقێ) ناسراو بووە. لەسەردەمی لاویەوە کەوتۆتە خانەقین و ماوەیەك (کانتینچی) بوە لە کۆمپانیای نەوت . لە کارو پیشەی دەستیدا بەناوبانگ بووە. یەکێك بووە لەوانەی خەڵکی ناوچەی (بەمۆ) و (بێلولە) ی فێری دروستکردنی خەلۆز کردووە ، کە بۆتە هۆی چاك بوونی گوزەرانیان ، لە دوای خۆی کۆمەڵێك شیعر و دەستنوس و یاداشتنامە و کتێبخانەیەکی بە جێهێشتووە . لە (١٥ / ١١ / ١٩٧٨) دا کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: (ئیبراهیم باجەلان، ڕزگارکردنی شێخ مەحمودی نەمر لە یادداشتەکانی دەروێش حسێن دا١٩٤١ ، ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە (١٢١) ، ئاداری ١٩٨٩، ل ١٩٤ – ١٩٥) .

٣٠- حاجی ئیبراهیم بەگی دەککە: کوڕی گەورەی سلێمان بەگی کوڕی حەمە پاشای جافە ،ساڵی (١٨٨٧) هاتۆتە دونیاوە ، خوێندنی لە ناوەندە ئاینیەکانەوە دەست پێکردووە، وەك کەسایەتیەکی خواناس و هاوکاری هەژارو لێقەوماوان ناسراوە ، لە ژیانیدا دووژنی هێناوە یەکەمیان : مەنیجە کە لە هۆزی باجەلان بووە و سێ کچی لێ بووە ، دووەمیان : شەمسەخانی کچی جەمیل بەگی جاف و لە نەوەی (عادیلە خان) ی خێزانی (وەسمان پاشا) بووە و دووکوڕی لێ بووە بەناوەکانی : عەبدولقادر بەگ و حەمەڕەشید بەگ لە (١٩٥٢) دا کۆچی دوایی کردووە بڕوانە : (دەستنووسێکی سەروەتی عەبدولقادر بەگی کوڕی حاجی ئیبراهیم بەگی دەککە) .

٣١- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٤٧) کە لە دەستنووسی مەلا عارفە .

٣٢- ساڵح جەبر : ساڵی (١٨٩٥) لە ناسریە لەدایك بووە ، ساسیەکی عێراقی سەردەمی پاشایەتیە ، لەوماوەیەدا ، گەلێك پلەو پایەی گرتۆتە ئەستۆ . هەر لە موتەسەریف ، وەزیر ، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران و پیران و ماوەیەکیش بووە بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران ، دوای دەست لە کارکێشانەوەی نوری سەعید لە وەزارەتەکەی ، لەسەر ڕاسپاردەی وەسی لە(٢٩ / ٣ / ١٩٤٧)دا وەزارەتێکی نوێی پێك هێنا ، لە سەردەمی ئەودا پەیماننامەی پۆرتسمۆسی ١٩٤٨ لە نێوان عێراق و بەریتانیا مۆرکرا، کە بووە هۆی نارەزایی خەڵك و ڕوخانی حکومەتەکە لە (٦ی حوزەیرانی ١٩٧٥) لە بەغدا مردووە .انظر : (خالد محمد جنابی ، الدستو (جریدة)، ٢٨ کانون الثانی ، ٢٠١٤) .

٣٣- موشی حایی : بەڕەسەن جوولەکەی خانەقین بووە . سەرەڕای ئەوەی گەورە بازرگان و دەوڵەمەندێکی شارەکە بووە ، هاوکات وەك خەڵکی خانەقین لە بارەیەوە دەڵێن : یارمەتی دەرێکی باشی هاولاتیان و چینی هەژاربووە ، لە ناوەڕاستی چلەکانی سەدەی ڕابردوودا ئەندامی لقی : خانەقینی کۆمەڵەی تەفیز – جمعیة تفیض) بووە، لەگەڵ کەسایەتیەکانی وەك : سەعید محەمەد بەیرەقدار ، ڕەشید باجەلان ، شەفیق محموود ڕەسوڵ ، حسن علی یاوەر ، حەقی مەلا شەهاب ، ئیسماعیل حەبیب ، عەبدولباقی ئەرنائوتی : انظر: (عزیز یاور، التعلیم و فصول من تاریخ مدارس خانقین ١٨٨٧- ٢٠٠٧ ، (السلیمانیة : ٢٠٠٩) ، ص ١٠٦- ١٠٧) .

٣٤- ابراهیم باجلان ، المناضل رشید باجلان من رواد الحرکة التحرریة الکردیة الاوائل ، فی کتاب : بەهار ڕەشید باجەلان ، ڕەشید باجەلان ١٩٢٠ – ٢٠٠١ ، تێکۆشەرێکی دێرینی کوردایەتی ،(سلێمانی : ٢٠٠٩) ، ص١٠١ .

٣٥- صدیق صالح و حسین حسن کریم ، مذکرات محمد محمد امین دربند فقریی ، تقدیم : کمال مظهر احمد، (السلیمانیة : ٢٠٠٧) ، ص ١٦ ومابعدها .

٣٦- صديق صالح و حسين حسن كريم ، مذكرات ، المصدر السابق ، ص ٨٧ .
٣٧- ڕێزان عەبدولعەزیز پشتیوان ، ڕاپەڕینی خانەقی لە ساڵی ١٩٤٨ دا ، لە کتێبی : بەهار ڕەشید باجەلان ، ڕەشید باجەلان ١٩٢٠ – ٢٠٠١ ، ل ٦٥- ٦٦ .
٣٨- ڕۆژ ژمێری واتە (مفكره) ساڵی (١٩٤٨) ی مەلاعارف .
٣٩- مەلا محەمەدی شەمێرانی : بە پێی شوناسنامەکەی لە (١٩٠٠) و بەپێی گێڕانەوەی خۆی بۆ نەوەکانی لە (١٨٩٨) دا لەدایك بووە ، ماوەیەك لە خانەقین و لای حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆ خوێندویەتی . ماوەیەك لە ئاوایی دەککەی حاجی ئیبراهیم بەگ و شاری خانەقین مەلایەتی و بەر نوێژی کردووە ، لە(١٩/ ٥ / ١٩٨٢) دا وەفاتی کردووە .(دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەبدولقادری حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی ، خانەقین / ٥/ ٣ / ٢٠١٥) .
٤٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٤٩) ی مەلاعارف ، مانگی کانوونی دووەم .
٤١- ئەمە دەبێتە برای دکتۆرە ئەختەر شێخ نەجمەدینی شێخ شەمسەدینی وەزیری خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی پێشوو لە ئیدارەی سلێمانی .
٤٢- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٤٩) ی مەلاعارف ، مانگی تەمووز .
٤٣- شێخ وەهابی تاڵەبانی (١٨٨٧- ١٩٧٢) بە پێی دەستنووسێکی شێخ عاسی کوڕی (١٩٣٢- ٢٨/ ١١ / ٢٠١٤) لە کۆی (٧) ژن ، کە هەیبووە ، جگە لە کچ (١٥) کوڕی لێیان هەبووە بەم ناوانەوە : محەمەد نەجیب کە لە ئاوایی (سیامەڕۆ) دانیشتووە ، حوسێن و فازیل و نازم لە ئاوایی (قەرەبلاخی گەورە) دانیشتوون ، فاتیح و فەریق لە ئاوایی (بان ئاسیاو)دانیشتوون ، فایەق دانیشتووی (ئاوبارە) بووە ، هەروەها هەریەك لە : محەمەد ، عادیل ، کەمال ، سەفاو ، عاسی ، جەلال ، فەزلەدین و فەرەیدوون لە ئاوایی (غێدان)ی ناوچەی بنکوورە دانیشتوون . بڕوانە : (دەستنووسێکی شێخ عاسی کوڕی شێخ وەهابی تاڵەبانی کەلای نووسەری ئەم لێکۆڵینەوەیە پارێزراوە) .
٤٤- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥١) ی مەلاعارف .
٤٥- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەلی کوڕی مەلا ئەحمەدی دەککە ، خانەقین ، ٢٢/ ٢ / ٢٠١٥ .
٤٦- بۆ ساغکردنەوەی ئەم ڕووداوە لە دوو دیدەنی تایبەتدا هەر دووکچی گەورەی مەلا سەید حەکیمی خانەقین واتە ئایش (لە دایك بووی (١٩٣٨) لە شاری هەولێرو و خەدیجە (١٩٣٩) لە سلێمانی دەڵێن : باوکمان هەر لە سەردەمی گەنجی و ژیانی فەقێیەتیدا لە ڕۆژ هەڵاتی کوردستان و ناوچەی سنە لاقێکی سەقەت بوو بوو ، زۆر بەنارەحەتی دادەنیشت و بەرێدا دەڕۆیشت جگە لەوەش بەردەوام ، ئازارێکی زۆری هەبوو ، بۆیە ئەو نەشتەرگەریەی لە بەغدا بۆ کرا، هەرچەندە نەبووە مایەی چارەسەرکردنی . بەڵام ئازارەکەی کەمی کرد . دیدەنی لەگەڵ دەرخشانی مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، سلێمانی ، ٥ی نیسانی ٢٠١٤ ، دیدەنی لەگەڵ ئایشی کچی مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، هەولێر ، ١٥ی حوزەیرانی ٢٠١٤ .
٤٧- محەمەد ئەحمەد بەیاتی : ساڵی (١٩٢٣) لە خانەقین لەدایك بووە ، دوای تەواو کردنی پلەکانی خوێندن و کۆلێژی فرۆکەوانی بۆتە ئەفسەر و لە هەمانکاتدا ، ئەدیب و دەستی نووسینی شیعری هەبووەبە تایبەتی بە عەرەبی ، وەك ئەوەی لە ساڵی (١٩٤٢) دا دیوانێکی شیعری بەناوی (رسمی) دوە بلاوکردۆتەوە . لە سەرەتای چلەکانی سەدەی ڕابردووەوە ، پەیوەندی کردۆتە ڕیزەکانی حیزبی هیواوە لە خانەقین و لەگەڵ ئەوەشدا شاعیری کورد شێخ بابا عەلی بێداری لە نزیکەوە ناسیوە و بە هۆی پەیوەندیکردنی بە شۆڕشی بارزانی (١٩٤٣- ١٩٤٥)دوە ماوەیەك زیندانی کراوە، دواتر گەڕاوەتەوە سەرپیشەکەی خۆی . لەگەڵ هەریەك لە ڕەشید باجەلان و محەمەد محەمەد ئەمینی دەربەندفەقەرەدا، بە تۆمەتی ئەوەی پەیوەندیان بە کەسێکی جوولەکەوە بووە بە ناوی (ساڵحۆن)دوە ماوەیەکی دی دەستگیرکراوەو لە ڕوداوێکی تەم و مژاویدا بە هۆی کەوتنە خوارەوەی فڕۆکەکەیەوە لە (١٩ی کانوونی دووەمی ١٩٥٤) دا ، گیانی سپاردووە.

بڕوانە : ڕێزان عەزیز پشتیوان ، بە سەرهاتی خانەقین و ئەنفال ،(هەولێر : ٢٠١١)، ل ٩٢ - ٩٥ ، صدیق صالح و حسین حسن کریم ، مذکرات ، ص ١٣٩ - ١٤٠ .

٤٨- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٤) ی مەلاعارف .

٤٩- شەجەرەی بنەماڵەی مەلا عارفی مەلا یەحیا کە بە دەسخەتی خۆی نوێ کراوەتەوە ، دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی مەلا عارف و سەید مەحموودی شێخ ئەحمەدی سنەیی . ٢٤/ ٢ / ٢٠١٥ .

٥٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٦) ی مەلاعارف .

٥١- ڕژ ژمێری ساڵی (١٩٥٧) ی مەلاعارف .

٥٢- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٧) ی مەلاعارف .

٥٣- عەلائەدین سەجادی ، ڕشتەی مرواری ١ ، چاپی ئێران ، ١٣٨٦ ، ل ٤١٥ — ٤١٧ .

٥٤- مەلا عەزیزی محەمەد شاواز ، ڕۆژ ژمێری (١٩٥٨) ، (لای نووسەری ئەم بابەتە پارێزراوە) .

٥٥- محەمەد ئەمین بەگی جاف : ساڵی (١٩١١) لە (قەڵای شێروانە) ی شاری کەلار هاتۆتە دونیاوە و نازناوی شیعری (مینە) بووە ، دوای ئەوەی ژیانی هاوسەری پێکەوە ناوە بەزۆری لە گوندی (گۆبان) سەرووی کەلار ژیاوە، لە شەڕی ئاوباریکی (١٩٣١) دا ، شانبەشانی هێزەکانی شێخ مەحموود دژی حکومەتی عێراق و بەریتانیا جەنگاوە ، لە گۆڤاری گەلاوێژدا بەرهەمی شیعری بڵاو کردۆتەوە و خاوەنی دیوانێکی شیعریە و لە (١٩٦٥) لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە، لە گۆڕستانی (سەید خەلیل) نێژراوە . بڕوانە: (مستەفا نەریمان ، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەورو پشتی، (بەغدا : ٢٠٠٧)، ل ٩٧- ١٠١، مستەفا نەریمان ، دیوانی مینەجاف ، پێشەکی دکتۆر حەسەن جاف ،(بەغدا: ١٩٩٠) ، ل ٣).

٥٦- مستەفا نەریمان ، دکتۆر حەسەن جاف ، دیوانی مینە جاف ، س . پ ، ل ٩٤- ٩٥ .

٥٧- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٨) ی مەلاعارف .

٥٨- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٩) ی مەلاعارف .

٥٩- دیدەنی لەگەڵ گۆرانی عەلی مەلا عەباس ، کەلار ، ٢٨ / ٢ / ٢٠١٥ .

٦٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٩) ی مەلاعارف .

٦١- ڕەفیق حیلمی : ساڵی (١٨٩٨) لە کەرکووك لە دایك بووە ، باوکی ئەفسەری سوپای عوسمانی بووە . خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە کەرکووك و سلێمانی و ئامادەیی لە کەرکووك تەواو کردووە . پە یمانگای ئەندازیاری لە ئەستەمبووڵ خوێندووەو لە(١٩٢٠)دا گەڕاوەتەوە کوردستان و لە دووەمین حکومداریەتی شێخ مەحمووددا ڕاوێژکاری بووە , یەکێك بووە لە بەشداربووانی ڕاپەڕینی بەردەرکی سەرای سلێمانی (١٩٣٠) هاوکات بەشداری کردووە لە دروستبوونی کۆمەڵەو ڕێکخراوەکوردیەکانی وەك : کۆمەڵەی کوردستان ١٩٢٢ ، کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان ١٩٢٧ ، حیزبی هیوا ١٩٣٩ ، لە بەرهەمەکانی : یاداشت (٧) بەرگ ، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی (٢) بەرگ ، خولاسەی مەسەلەی کوردستان وەرگێڕان لە فەرەنسیەوە ، پاش تەموز : دیوانی شیعر ١٩٦٠ . جگە لە کوردی ، زمانەکانی عەرەبی ، تورکی ، فارسی و فەرەنسی بە باشی زانیووە . بڕوانە : (دکتۆر شکری محەمەد سەگبان ، پرسی کورد کێشە گەلی کەمینە نەتەوەکان ، وەرگێڕانی لە فەرەنسیەوە : نەجاتی عەبدوڵلا ، (هەولێر : ٢٠١٣)، ل ٨٤ - ٨٥ ، محەمەد فاتح ، پەرەسەندنی ژیانی حیزبایەتی لە کوردستانی باشوور ، (هەولێر : ٢٠١٤) ، ل ٣٧٤- ٣٧٥) .

٦٢- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٠) ی مەلاعارف .

٦٣- شێخ محەمەد نەجیبی تاڵەبانی : کوڕی شێخ وەهابی شێخ حەمیدی تاڵەبانیە ، بەپێی شوناسنامەکەی ساڵی (١٩٢٢) بەڵام نەوەکانی ساڵی (١٩١٢) بۆ لەدایك بوونی بەڕاست دەزانن . بە زۆری لە ناوچەی قەرەبلاغی گەرمیان دانیشتووە و زەوی و زارو موڵکەکانی بەڕێوەبردووە ، ماوەیەك ئەندامی هیواو : ((ماوەیەکیش لەگەڵ شێخ نازیمی برایدا ئەندامی

ڕزگاری بووە)). لە بەرپابوونی شۆڕشی (١٤ی تەمموزی ١٩٥٨) بەدواوە ، بەماڵەوە پەنای بردۆتە بەر ئێران ، پاش ماوەیەك گەڕاوەتەوە و لە ساڵی (١٩٩١)دا كۆچی دوایی كردووە . بڕوانە : (كەمال مەزهەر ئحمەد ، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی كورد، ب٢، ئا/ عەبدوڵلا زەنگەنە، (هەولێر :٢٠٠١)، ل ٣٨٤، دەستنووسێكی دڵشاد شێخ محەمەدنەجیبی تاڵەبانی ، سلێمانی ، ٩ / ٣ / ٢٠١٥) .

٦٤- مستەفا نەریمان : چەردەیەك لەبیرەوەریەكانی مامۆستا ڕەشید باجەلأن ، ڕەنگین ، ژمارە (٦٠)، ١٩٩٤ ، ل٤٢

٦٥- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا حسین مەحموود عەلی كەلاری ، كەلار، (٥/ ٣ / ٢٠١٥) .

٦٦- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦١) ی مەلاعارف .

٦٧- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٢) ی مەلاعارف .

٦٨- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەلی كوڕی مەلا ئەحمەدی كوڕی دەككە ، خانەقین ، (٢٢/ ٢ / ٢٠١٥) .

٦٩- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٣) ی مەلاعارف

٧٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٤) ی مەلاعارف .

٧٠- ڕێزان عەزیز پشتیوان ، بەسەرهاتی خانەقین و ئەنفال ، س . پ ، ل ٣٧٣ .

٧١- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٤) ی مەلاعارف .

[٧٣] - ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٦) ی مەلاعارف .

٧٢- مەلا ئەحمەد فائزی مودەریس : كوڕی حاجی مەلا ڕەسولی كوڕی مەلا شەریفی دێلێژەی قەرەداغییە ، ساڵی (١٨٩٧) لە سلێمانی لە دایك بووە . دوای خوێندنی قورئانی پیرۆز و هەندێ وردە كتێبی دی زانستەكانی وەك : نەحو ، سەرف ، ژیربێژی (منگق) و ڕوانبێژی خوێندووەو لای شێخ بابا عەلی ئیجازەی وەرگرتووە ، پاشان بۆتە ئیمام و مودەریسی مزگەوتی (بن تەبەق) لە سلێمانی ، دواتر چۆتە ناحیەی (مێرگە سوور) لە پارێزگای هەولێر و ماوەیەكیش كراوەتە ئیمام و مودەریسی مزگەوتی گەورەی خانەقین ، دوای خزمەتێكی زۆر هەرلەم شارە و لە(٦ ی نیسانی ١٩٧٠) دا، مردووە . بڕوانە : (عبد الكریم المدرس ، علماؤنا فی خدمة العلم والدین ، عنی بنشره : محمد علی القرداغی ، (بغداد : ١٩٨٣)، ص ٨٣ ، دەستنووسەكانی مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین) .

٧٣- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٧٢) ی مەلاعارف .

٧٤- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٧٥) ی مەلاعارف .

[٧٧] - عمر النسفی : مخطوطة (تهذیب الكلام) ، قسم رسالة العقائد ، كتابة : ملا یحیی ، ص ٤٥ .

[٧٨] - ملا سعید تفتازانی : مخطوطة (تهذیب الكلام) ، قسم تهذیب المنطق ، كتابة : ملا یحیی ، ٧٧ ،

[٧٩] - ملا ابوبكر میر روستمی ، مخطوطة (تهذیب الكلام) ، قسم رسالة استعارة، كتابة : ملا یحیی ، ص ١٠٢.

[٨٠] - التجوید ومخارج الحروف ، كتابة : ملا یحیی ، ص ١- ١٩ .

٧٥- دیدەنی لەگەڵ ئایشی كچی مەلا سەید حەكیمی خانەقین ، هەولێر ، (١٥ی حوزەیرانی ٢٠١٤) .

[٨٢] - كتاب انموذج او شرح انموذج ، كتابة : ملا یحیی ، ص ١٨١ .

[٨٣] - بهاالدین العاملی ، تشریح الافلاك ، كتابة : ملا یحیی ، ص ١- ٣٤ .

[٨٤] - عبدالله الاورامانی ، البلاغة (الاستعارة) ، كتابة : ملا یحیی ، ص ١- ٣٥ .

٧٦- دەقی نامەیەكی مەلا ئەحمەدی فائیزی مودەریس ، ئیمام پێش نوێژی مزگەوتی گەورەری شاری خانەقین .

لیستی سەرچاوەکان :

یەکەم / بەزمانی کوردی :

١- ئەحمەد باوەڕ ، دۆزی کورد لە پەیوەندیەکانی عێراق و ئێراندا ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، (سلێمانی : ٢٠١٤).

٢- ڕەشید باجەلان ١٩٢٠ – ٢٠٠١ ، تێکۆشەرێکی دێرینی کوردایەتی ، بنکەی ژین ، (سلێمانی : ٢٠٠٩) .

٣- ڕێزان عەزیز پشتیوان ، بە سەرهاتی خانەقین و ئەنفال (هەولێر : ٢٠١١) .

٤- شکری محەمەد سەگبان ، پرسی کورد کێشە گەلی کەمینە نەتەوەکان ، و: نەجاتی عەبدوللا ، (هەولێر : ٢٠١٣).

٥- عەلائەدین سەجادی ، ڕشتەی مرواری ١ ، (چاپی ئێران : ١٣٨٦) .

٦- عومەر عەبدولعەزیز ، مەلا محەمەدی قزلجەیی زاناو ڕۆشنبیرو ڕۆژنامەنووس ١٨٩٥ -١٩٥٩ ، (سلێمانی : ٢٠١٥)

٧- کەمال مەزهەر ئەحمەد ، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا ، (بەغدا : ١٩٧٨).

٨- کەمال مەزهەر ئەحمەد ، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ب٢، ئا/ عەبدوللا زەنگەنە ، (هەولێر ٢٠٠١:) .

٩- مەستورەی کوردستانی ، مێژوی ئەردەلان ، لێکدانەوەو وەرگێڕانی : مامۆستا هەژار ، (تهران : ١٣٨١) .

١٠- محەمەد عەلی قەرەداغی ، ئەلبوومی کەشکۆل ، ب١ ، (هەولێر : ٢٠٠٨) .

١١- محەمەد فاتح ، پەرەسەندنی ژیانی حیزبایەتی لە کوردستانی باشوور ، (هەولێر : ٢٠١٤) .

١٢- مستەفا نەریمان ، دیوانی مینەجاف ، پێشەکی دکتۆر حەسەن جاف ، (بەغدا: ١٩٩٠) .

١٣- مستەفا نەریمان ، بیروەریەکانی ژیانم ، دەزگای ڕۆشنبیری وبلاوکردنەوەی کوردی (بەغدا : ١٩٩٤) .

١٤- مستەفا نەریمان ، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەوروپشتی ، (بەغدا : ٢٠٠٧) .

دووەم/ بە زمانی عەرەبی :

١- جمال بابان ، اعلام کرد العراق ، وزارة الثقافة فی حکومة اقلیم کوردستان ، (السلیمانیة : ٢٠٠٦).

٢- صدیق صالح و حسین حسن کریم ، مذکرات محمدمحمد امین دربندفقریی ، تقدیم : کمال مظهر احمد،(السلیمانیة : ٢٠٠٧).

٣- عبد الکریم المدرس ، علماؤنا فی خدمة العلم والدین ، عنی بنشره : محمد علی القرداغی ، (بغداد : ١٩٨٣).

٤- عزیز یاور، التعلیم و فصول من تاریخ مدارس خانقین ١٨٨٧ - ٢٠٠٧ ، (السلیمانیة : ٢٠٠٩) .

سێیەم / بەزمانی فارسی :

١- بابا مردوخ روحان ، تاریخ مشاهیر کرد ، جلد دوم ، چاپ دوم ، (تهران : ١٣٨٢) .

چوارەم / گۆڤارو ڕۆژنامەکان :

یەکەم / بە زمانی کوردی :

١- ئەحمەد باوەڕ، خەباتی سەربازێکی ون لە پەراوێزی کوردایەتیدا ، ڕامان (گۆڤار)، ژمارە (١٨٠) ، ٢٠١٢ .

٢- ئیبراهیم باجەلان، ڕزگارکردنی شێخ مەحمودی نەمر لە یادداشتەکانی دەروێش حسێن دا ١٩٤١ ، ڕۆشنبیری نوێ (گۆڤار) ، ژمارە (١٢١) ، ئاداری ١٩٨٩ .

٣- مستەفا نەریمان ، ئاورێك لە ڕابردوو : چای و چانەخۆرەکانی خانەقی ، هاوکاری ، ژمارە (٨٦٢)، ٢٣/ ١٠ / ١٩٨٦.

٤- مستەفا نەریمان : چەردەیەك لە بیرەوەریەکانی مامۆستا ڕەشید باجەلان ، ڕەنگین ، ژمارە (٦٠) ، ساڵی چوارەم ١٩٩٣ .

٥- مستەفا نەریمان ، مامۆستا عەزیز پشتیوان و ٨٢ ساڵی تەمەنی تێکۆشان و کوردایەتی ، ڕەنگین (گۆڤار) ، ژمارە (٦٥) ، ساڵی پێنجەم ١٩٩٤ .

دووەم / بە زمانی عەرەبی :

١- هوزان باجلان ، فی ذکری الثامنة لرحیل مفتی خانقین والعالم الجلیل ملا عارف یحیی ، خانقین (جریدة) ، جریدة ثقافیة سیاسیة عامة ، العدد (٣٠) ، ٢٠٠٧.

٢- خالد محمد جنابی ، الدستو (جریدة) ، دولیة یومیة سیاسیة عامة مستقلة ، ٢٨ کانون الثانی ، ٢٠١٤ .

پێنجەم / دەستنووس بە زمانی کوردی :

١- دەقی نامەیەکی مەلا ئەحمەدی فائیزی مودەریس ، ئیمام پێش نوێژی مزگەوتی گەورەری مودەڕیسی شاری خانەقین .

٢- دەستنووسەکانی مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیای خانەقین .

٣- دەستنووسێکی شێخ عاسی کوڕی شێخ وەهابی تاڵەبانی (١٩٣٢- ٢٨/ ١١/ ٢٠١٤) پێش مردنی بۆ ئێمەی ناردبوو .

٤- مەلا عەزیزی محەمەد شاواز ، ساڵنامەی ١٩٥٨، (لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٥- دەسنووسەکانی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی ، (لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٦- دەستنووسەکانی مەلا یەحیای مەلا عەبدولعەزیز ، (لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٧- شەجەرەی بنەماڵەی مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین کە بە دەسخەتی خۆی نوێ کراوەتەوە .

٨- دەستنووسێکی تایبەتی دڵشاد محەمەدنەجیبی تاڵەبانی ، سلێمانی ، ٩ / ٣ / ٢٠١٥ .

شەشەم / دەستنووس بە زمانی عەرەبی :

١- عمر النسفى : مخطوطة (تهذيب الكلام) ، قسم رسالة العقائد ، كتابة : ملا يحيى .

٢- ملا سعيد تفتازانى : مخطوطة (تهذيب الكلام) ، قسم تهذيب المنطق ، كتابة : ملا يحيى .

٣- ملا ابوبكر مير روستمى ، مخطوطة (تهذيب الكلام) ، قسم رسالة استعارة، كتابة : ملا يحيى .

٤- التجويد ومخارج الحروف ، كتابة : ملا يحيى .

٥- كتاب انموذج او شرح انموذج ، كتابة : ملا يحيى .

٦- بهاالدين العاملى ، تشريح الافلاك ، كتابة : ملا يحيى .

٧- عبدالله الاورامانى ، البلاغة (الاستعارة) ، كتابة : ملا يحيى .

حەوتەم / بەڵگەنامەی بڵاو نەکراوە :

١- مديرية الاعاشة العامة ، هوية توزيع خبز الاعاشة ، رقم الهوية (١١٧) ، رقم المخبز (١٠) .

٢- دفتر الخدمة العسكرية ، الرقم ٣٦٧ ، رقم التسلسل (٢٣) ، اسم اللجنة : تجنيد خانقين ، الاسم : عارف ابن يحيى ، المهنة : طلبة العلوم الدينية ، طبع فى مطبعة الحكومة ، (بغداد : ١٩٣٩) .

هەشتەم / دیدەنی :

١- دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی کوڕی مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین ، خانەقین ، ٢٤/ ٢/ ٢٠١٥ .

٢- دیدەنی لەگەڵ سەید مەحموودی شێخ ئەحمەدی سنەیی . خانەقین ، ٢٤/ ٢ / ٢٠١٥ .

٣- دیدەنی لەگەڵ دەرخشانی مەلا سەید حەکیمی خانەقین (١٩٣٩)، سلێمانی ، ٥ی نیسانی ٢٠١٤.

٤- دیدەنی لەگەڵ ئایشی کچی مەلا سەید حەکیمی خانەقین (١٩٣٨)، هەولێر ، ١٥ی حوزەیرانی ٢٠١٤ .

٥- دیدەنی لەگەڵ مەلا عەزیزی محەمەدی شاواز ، (١٩٢٧- ٢٠١٥) ، کەلار ، ئابی ٢٠١٣ .

٦- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەلی کوڕی مەلا ئەحمەدی دەککە، خانەقین ، ٢٢/ ٢ / ٢٠١٥ .

٧- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا حسین مەحموود عەلی کەلاری ، کەلار ، ٥/ ٣ / ٢٠١٥ .

٨- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەبدولقادری حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی ، خانەقین / ٥/ ٣ / ٢٠١٥ .

٩- دیدەنی لەگەڵ گۆرانی عەلی مەلا عەباسی بنکورە ، کەلار ، ٢٨ / ٢ / ٢٠١٥ .

ملخص البحث

يسلط هذا البحث الضوء على الشخصية الدينية والوطنية الكردية المعروفة أى ملا عارف بن ملا يحيى (الاردلانى – الخانقينى) من خلال بحث معنون : (الشيخ ملاعارف بن ملا يحيى الخانقينى فى ضوء مخطوطاته و مذكراته وسيرته النضالية ١٩١٢- ١٩٩٨) . لاسيما فى منطقة طرميان و خانقين وماحولها ، وهوالعالم الجليل الشيخ ملا عارف بن ملا يحيى بن ملا عبدالعزيز بن ملا محمد مهدى الاردلانى المعروف بشيخ الاسلام فى بلدة سنندج ، الذى كرس حصة الاسد من حياته لخدمة شعبه ومسيرته النضالية ، الى جانب مهامه الدينية كامام و خطيب ومدرس فى : جامع مجيد بيك (١٩٥٥- ١٩٨٢) فى مدينة خانقين . ومن الجدير بالذكر ان المرحوم ملا عارف الى جانب عمله كامام وخطيب كان يقوم بتدريس قسم كبير من الشرائح الاجتماعية وخصوصا العلوم الدينية و تدريس اللغة الكردية وذلك لاخلاصه وحبه لتطوير المجتمع الكردى لغةً و ثقافةً وحضارة ، وكذلك هو من الاوائل والقلائل بين العلماء الكرد وخصوصا فى منطقة طرميان و مدينة خانقين الذى يلقى خطبه الدينية وخصوصا ايام الجمعة باللغة الكردية . و منذ بداية الحرب العالمية الثانية (١٩٣٩ - ١٩٤٥) حيث تاسس حزب هيوا (الامل) فى كوردستان الجنوبية برئاسة رفيق حلمى (١٨٨٠- ١٩٦٠) ولفيف من مثقفى الكرد فى مدينة كركوك ، فاصبح الشيخ ملا عارف عضوا فيه من خلال بعض الشخصيات والمناضلين الكورد المعروفين . و على سبيل المثال : الاستاذ رفيق حلمى ، عزيز نور محمد بشتيوان (١٩١٢- ٢٠٠١) ، ملا سيد حكيم الخانقينى (١٨٩٢ – ١٩٥٧) ، رشيد اسماعيل اغا باجلان (١٩٢٠- ٢٠٠١) ، محمد صالح سليمان بارام الذى استشهد لاحقا فى منطقة (حاجيلر- جبال بمو) فى بدايات ثورة ايلول عام ١٩٦١ . وبعد ان انحل حزب هيوا و فى أواخر فصل الخريف عام ١٩٤٤ ، انظم فى بداية الخمسينات من القرن الماضى ، مع بعض من رفاقه أنذاك الى تنظيمات : (الحزب الديمقراطى الكردى) الذى اسس فى مدينة بغداد العاصمة فى السادس عشر من اب عام ١٩٤٦ .

ينقسم البحث الى مقدمة وعدة محاور رئيسية و فرعية . المحور الاول : فهو مخصص بشكل وجيز لدراسة حياته وسيرته العلمية والنضالية , اما المحور الثانى : فهو دراسة قسم كبير من مذكراته اليومية من خلال تلك المفكرات السنوية التى لازال باقيا داخل ارشفته الشخصية والغنية وخصوصا منذ عام (١٩٤٧- ١٩٧٥)، فاما المحور الثالث والاخير : فهو يركز على تلك المخطوطات والخطب والرسائل المتواجدة داخل ارشفته الغنية وبلغات متعددة و خصوصا: الكردية والعربية و الفارسية . ومن تلك المخطوطات على سبيل المثال : (تهذيب الكلام ، التجويد ومخارج الحروف ،كتاب انموذج او شرح انموذج ، تشريح الافلاك ، البلاغة (الاستعارة) و علم الحساب ..الخ . اما الرسائل والخطب فهى ايضا باللغات الكردية والعربية الذى القاها فى خطب الجمع فى جامع (مجيد بيك) فى مدينة خانقين . والله من وراء القصد .

Abstract

This research sheds light on the Kurdish religious and patriotism character known as Mullah Arif bin Yahiya (Alardlany – Al-Khanqany) through the research project entitled: Sheikh Mulla Arif bin Mullah Yahiya Al-Khanqany in the light of his manuscripts, memoirs and his struggle from 1912 to 1998.

Especially in Garmian area and Khanaqin, where the imposing scholar Sheikh Mullah Arif bin Mullah Yahiya bin Mullah Abdul Aziz bin Mulla Mohammed Mahdi Alardlany known as Shaikh Al-Islam in the town of Sanandaj, who has devoted most of his life to serve his people and their struggle, along with his religious duties as an imam and a preacher as well as a teacher: Majid Beck Masjid (1955- 1982) in the city of Khanaqin.

It is worth mentioning that the late Mullah Arif along with his work as an imam and preacher had been teaching a large part of the social strata, especially students of religious sciences and also teaching Kurdish language, this is because of his dedication and love for the development of the Kurdish community as a language, culture and civilization. He was the first among the Kurdish scientists, especially in Garmian area and the city of Khanaqin, who delivered his sermons, especially on Fridays, in Kurdish language.

Since the beginning of the Second World War (1939 - 1945) when Hiwa Party was founded in South Kurdistan, headed by Rafiq Hilmi (1880-1960) and a group of Kurdish intellectuals in Kirkuk. He became a member of that party through some of the known Kurdish characters and freedom fighters. For example: Mr. Rafiq Hilmi, Aziz Noor Mohammad Pishtiwan (1912- 2001), Mullah Sayed Hakeem Al-Khanqany (1892 - 1957), Rashid Ismail Agha Bajalan (1920- 2001), Mohammed Saleh Suleiman Baram who martyred later in (Hajilr – Bamo Mountain) at the beginning of September Revolution in 1961.

After the dissolution of Hiwa party in the late autumn of 1944, and in the early 1950s of the last century, with some of his comrades at that time, he joined (KDP), which was founded in Baghdad, the capital, in August 16th, 1946.

The research is divided into an introduction and several key hubs and sub. The first hub is devoted for a brief study of his life and his scientific career as well as his struggles. As for the second hub: it is a study of a large portion of his diary through those annual diary notes which still remains in his personal and wealthy archives, especially since (1947- 1975), while the third hub and the last, it also focuses on those manuscripts, speeches and messages which exist in his great library with several languages and especially in: Kurdish, Arabic and Persian.

Among those manuscripts, for example: (Refine Speech, Intonation and Exits of Characters, Dissect the Universe, Rhetoric (Metaphor) and Arithmetic ... etc.) The letters and speeches are also in Kurdish and Arabic languages, which he delivered in Friday sermons in Majid Bag masjid in Khanaqin. Finally we have to say our intention is for the sake of Allah.